

השפה כגשר תרבותי –
 "יא סלאם"

מודל חינוך לחיים משותפים

اللغة كجسر ثقافي –
 "يا سلام"

نموذج للتربية للحياة المشتركة

דדי קומם דדי קומים

יוזמות קרן אברהם
مبادرات صندوق إبراهيم

The Abraham Fund Initiatives

השפה כגשר תרבותי - "יא סלאם"

מודל חינוך לחיים משותפים

اللغة كجسر ثقافي - "يا سلام"

نموذج للتربية للحياة المشتركة

דדי קומם

מנהל תחום החינוך, יוזמות קרן אברהם

דאדי קומים

מدير مجال التربية والتعليم, مبادرات صندوق إبراهيم

אוקטובר 2013

تشرين الأول ٢٠١٣

© יוזמות קרן אברהם, 2013

ניתן לצטט ולהעתיק מן הפרסום בציון המקור

הפקת פרסום זה התאפשרה הודות לתמיכתם הנדיבה של

The Alan B. Slifka Foundation

Greg and Anne Rosshandler

The U.S. Embassy, Tel Aviv

Embassy of the United States of America

The opinions, findings and conclusions or recommendations stated herein are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the United States Department of State.

מיזם "השפה כגשר תרבותי" התאפשר בסיוע גורמים רבים אשר הבטיחו את הצלחתו במרוצת השנים:

Rayne Trust | Bridging Trust | Rivendell | Save the Children | Bella Savran | Sainsbury Trust |
Jewish Federations of North America – Social Venture Fund | Paul Schiller Stiftung |
UJA NY | Boeing International Corporation | Beracha Foundation | Jerusalem Foundation |
European Union Delegation of the European Commission to the State of Israel |
British Embassy, Tel Aviv | תורמים נוספים | הרשות לפיתוח הגליל | הסוכנות היהודית לישראל |

מפרסומי יוזמות קרן אברהם:

- אחריות ממשלתית לשילוב ושוויון יהודי-ערבי במדינת ישראל (2008). פורסם גם בערבית ובאנגלית.
- ערים ואזורים מעורבים: פני המחר של מדינת ישראל (2009). הפרסום הופיע כפרסום תלת-לשוני בעברית, בערבית ובאנגלית.
- התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל (2009). הפרסום הופיע בעברית עם תקציר מנהלים בערבית ובאנגלית.
- מיפוי מפגעים סביבתיים ברשויות יהודיות וערביות בלב הגליל (2010). הפרסום הופיע בעברית עם תקציר בערבית ובאנגלית.
- שיטור בחברה משוסעת, קורס תנ"צים (2010). פורסם גם באנגלית.
- שריקאת חיה – מודל התערבות לקידום תעסוקת נשים ערביות (2011). הפרסום הופיע כפרסום תלת-לשוני בעברית, בערבית ובאנגלית.
- שילוב הערבים אזרחי ישראל במערכת הבריאות – סיפור הצלחה? (2011). הפרסום הופיע כפרסום דו-לשוני בעברית ובערבית.
- החברה הבדואית בנגב – מאפיינים חברתיים, דמוגרפיים וכלכליים; תמורות בעידן העיור (2011). פורסם גם באנגלית.
- המחאה החברתית והחברה הערבית בישראל – קיץ 2011 (2011).
- תחבורה ציבורית ביישובים ערביים – בין תכניות ממשלתיות למציאות בשטח (2012). הפרסום הופיע כפרסום דו-לשוני בעברית ובערבית.
- ההשתתפות הפוליטית של האזרחים הערבים בישראל – מחקר עמדות לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2012). הפרסום הופיע כפרסום דו-לשוני בעברית ובערבית.
- אוגדן מידע – החברה הערבית בישראל, מהדורה שנייה (2013).
- שירותי ממשלה מקוונים בשפה הערבית – תמונת מצב (2013). הפרסום הופיע כפרסום דו-לשוני בעברית ובערבית.
- אוגדן מערכי הכשרה – שיטור בחברה רבת-תרבותית: המשטרה והחברה הערבית בישראל (2013).

פרסומי יוזמות קרן אברהם ניתנים להורדה מאתר האינטרנט www.abrahamfund.org

הביאה לדפוס: מיה פופר

עריכת לשון: ד"ר נחמה ברוך

עיצוב והפקה: תכלת, אתי אזולאי

מסות"ב: 978-965-7543-06

תוכן העניינים

5	פתח דבר
7	תקציר מנהלים
13	مقدمة (פתח דבר בערבית)
15	ملخص المدراء (תקציר מנהלים בערבית)
21	פרק א': מבוא
21	1. יחסי יהודים-ערבים בישראל
24	2. חינוך אזרחי וחינוך לחיים משותפים: רקע
29	פרק ב': מודל חינוך לחיים משותפים
29	1. הרציונל
29	א. החזון
29	ב. התפיסה החינוכית
30	2. המודל החינוכי
30	א. התכניות
33	ב. קהל היעד
34	ג. השילוב בין התכניות
34	3. אימוץ המודל והרחבתו
36	4. פעולות נוספות, הסברה ושכנוע
41	פרק ג': התפתחות המודל והמיזם
41	1. תכנון ופיתוח התכנית "יא סלאם" (2003-2004)
41	א. הכרה בחשיבות לימודי הערבית
42	ב. מיפוי
44	ג. התוויית עקרונות תכנית הלימודים "יא סלאם" ובחירת צוות הפיתוח
44	2. ההרצה הניסיונית של התכנית "יא סלאם" (2005-2008)
49	3. התבססות ומיסוד (2009-2013)
55	פרק ד': תכנית הלימודים "יא סלאם"
55	1. רקע
56	2. מטרת התכנית
56	3. העקרונות הפדגוגיים
60	4. רכיבי התכנית

60	א. הרכיבים העיקריים של התכנית "יא סלאם"
64	ב. ההכשרה והליווי
66	ג. הרצף הפדגוגי: גישור ללימודי הערבית בחטיבות הביניים
67	5. הערכת התכנית
70	פרק ה': העשרה בשפה ובתרבות עברית בבתי ספר יסודיים ערביים
70	1. רקע
71	2. מטרת הפעילויות
71	3. תוכן הפעילויות
73	פרק ו': תכנית "מפגשי יא סלאם"
73	1. רקע
74	2. מטרת התכנית
75	3. העקרונות הפדגוגיים
75	א. הנחיה יהודית-ערבית בכל המפגשים והפעילויות
76	ב. גישה רבת-תרבותית
76	ג. הנחיה בגישה הנרטיבית
76	ד. התכנים
78	4. רכיבי התכנית
78	א. הכשרת הצוות החינוכי
78	ב. מפגשים מונחים
79	ג. עבודה משותפת בתחום תוכן
81	פרק ז': מחקר הערכה – תכנית הלימודים "יא סלאם"
82	1. הערכה מעצבת (2007): ד"ר מאיה מלצר-גבע ובכר עואודה
84	2. מחקר הערכה מקיף (2013): מכון הנרייטה סאלד
84	א. יעדי המחקר
85	ב. שאלות המחקר
85	ג. המתודולוגיה של המחקר
86	ד. תקציר הממצאים
92	3. סיכום
94	פרק ח': תמונת המצב ואתגרים לעתיד
94	1. תמונת המצב: שנת הלימודים תשע"ד (2013-2014)
97	2. אתגרים לעתיד
II	Preface
V	Executive Summary

פתח דבר

במחצית השנייה של שנת הלימודים תשס"ה (2005), בתום חצי שנה של עבודת פיתוח מאומצת, החלה המהדורה הניסיונית של התכנית "יא סלאם" להילמד בחמישה עשר בתי ספר יסודיים עבריים: שנים עשר בעיר חיפה ושלושה בכרמיאל.

לא הייתה זו עוד תכנית לימודים רגילה: בפעם הראשונה זה שנים עמדו מורות ומורים ערבים בפני ילדים יהודים בכיתות ה' ו' ולימדו את השפה הערבית הדבורה כשגירים גאים של תרבות ערבית עשירה. זה לא היה לימוד של שפה "ספרותית" או לימוד "על הערבים", אלא הוראת שפה עכשווית וחיה שבעקבותיה מגיעות הכרת סימני הכתב וראשית הקריאה והכתיבה.

השקת התכנית בחיפה ובכרמיאל לא הייתה מקרית: ראש עיריית חיפה יונה יהב, שהכריז על שאיפתו להפוך את חיפה לדוגמה לעיר מעורבת ושעוד בכהונתו כחבר כנסת קידם את הוראת הערבית, היה מחויב מראש למטרה. ראש עיריית כרמיאל, עדי אלדר, שכיהן גם כיו"ר מרכז השלטון המקומי, הגיע גם הוא למסקנה כי באזור המעורב הגדול בארץ תשפר ידיעת השפה והתרבות הערבית את הקשר בין תושבי עירו לבין תושבי היישובים השכנים ואת היחסים ביניהם. שני מנהיגים אלה, בגיבוי מנהלי מחוזות במשרד החינוך באותה עת, דוד וסרמן ז"ל בצפון ואהרון זבידה בחיפה, ובברכת שרת החינוך אז, לימור לבנת, ידעו כי הם משתתפים בניסוי אשר הצלחתו עשויה לשנות את תפיסת הוראת השפה הערבית בארץ.

פיתוח התכנית "יא סלאם" הוא נדבך חשוב במסגרת מאמצי יוזמות קרן אברהם לקידום תחום החינוך לחיים משותפים. שתי מטרות עמדו לנגד עינינו בפיתוח התכנית: הראשונה הייתה לבדוק אם נכונה השערתנו שניתן ללמד את השפה הערבית באופן יעיל יותר בהשוואה לתכניות שהיו נהוגות עד אז ובאופן שימשוך עוד ועוד תלמידים לרצות להמשיך ללמוד אותה. מטרה נוספת, חשובה לא פחות, הייתה לבדוק כיצד משפיע הלימוד בתכנית על עמדות התלמידים בכל הקשור לשפה הערבית ולאזרחי ישראל הערבים. הנחנו כי תכנית לימודים שתביא לידי העלאת ערכה של השפה והתרבות הערבית בעיני התלמידים תביא גם לידי העלאת ערכם של דוברי השפה בעיניהם, וכי הם אף יקבלו את רעיון החיים המשותפים תוך שוויון ושותפות אזרחית.

קצב התרחבותה של התכנית מאז הושקה היה מהיר. בתוך חמש שנים היא יושמה בכ-200 בתי ספר ברחבי הארץ. שותפותו המלאה של משרד החינוך על מחוזותיו ועל מערכת הפיקוח על לימודי הערבית והאסלאם, בראשות ד"ר שלמה אלון ואחריו סיגלית שושן, אפשרה לתכנית לשגשג ולהדגים את הפוטנציאל הגלום בה.

שני מחקרי הערכה ליוו את התכנית "יא סלאם" מאז החלה לפעול. הראשון, בביצוע ד"ר מאיה מלצר-גבע ובכר עואודה, נערך בשנים 2006-2007 ובדק את המהדורה הניסיונית של התכנית. ממצאיו אותרו כי אנו צועדים בדרך הנכונה וסייעו בהרכבת התכנית בתצורה הסופית. המחקר השני, בביצוע אורית בנדס-יעקב וצוותה ממכון הנרייטה סאלד, החל בשנת 2010 וממצאיו מובאים בהרחבה בפרסום זה.

בסיכומו של דבר מעידים ממצאי המחקר באופן חד-משמעי כי התכנית משיגה את שתי מטרותיה העיקריות: היא יעילה בהקניית השפה באופן המתחבב על לומדיה ובה בעת ממתנת סטראוטיפים ועמדות שליליות כלפי האזרחים הערבים. לצד זאת מראה המחקר כי הלימוד בתכנית תורם רבות להמשך לימודי ערבית תקנית ("ספרותית") בחטיבות הביניים.

ראוי לציין שתכנית הלימודים "יא סלאם" אינה התכנית היחידה להוראת ערבית לתלמידי בית הספר היסודי במערכת החינוך העברית, ויוזמות קרן אברהם גם אינו הארגון היחיד העוסק בחינוך לחיים משותפים. ארגונים עמיתים מפעילים תכניות דומות, למשל התכנית "בואו נדבר" של מכון "מרחבים". לתכניות מטרה דומה: למסד את לימודי השפה הערבית כמרכיב מרכזי בחינוך לחיים משותפים במערכת החינוך בישראל.

מערך החינוך לחיים משותפים מורכב מפעולות שונות. לימודי שפת האחר ותרבותו אין בהם די לקדם רעיונות של שוויון ושותפות. לפיכך, במיזם "השפה כגשר תרבותי" פותחו במשך השנים תכניות משלימות. דוגמה לכך היא תכנית "מפגשי יא סלאם" שמיישמת עמותת יוזמות קרן אברהם שנים ארוכות בשיתוף משרד החינוך, המוכיחה כי מפגשים קבועים בין תלמידים יהודים וערבים על פני זמן הם נדבך חשוב ומשלים ללימוד השפה והתרבות של הקבוצה השנייה.

מיזם "השפה כגשר תרבותי" חייב את הצלחתו לגורמים רבים: בראש ובראשונה למפתחי תכנית הלימודים "יא סלאם", אלה ולסטרטגיה ואליאס פלאח אליאס, שניהם מהטובים שבמומחים להוראת ערבית בישראל, ולמדריכות מטעם הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך, השותפות לפיתוח התכנית במשך השנים וליישומה בבתי הספר; לעמותת "מארג", שותפתנו ביישום תכנית "מפגשי יא סלאם" ובפיתוח תכניה; לוועדת ההיגוי של המיזם בראשותו של מר דורון שוחט, שתרמה ומוסיפה לתרום רבות לניווט המוצלח של התכנית ולמיסודה ולצוות מחלקת החינוך של יוזמות קרן אברהם בראשותו של דדי קומם (מחבר פרסום זה) - הוא העושה יום יום במלאכת גיבוש התכניות החינוכיות, יישומן ומיסודן, והוא הראוי לתודה הגדולה מכולן.

פרסום זה מציג בפני מקבלי ההחלטות בתחום החינוך מודל מקיף לחינוך לחיים משותפים, הכולל ממצאים המבססים את התועלת הגלומה בהם. כל זאת בתקווה כי הפרסום ישיא תרומה למיסוד תחום חינוך זה ולהרחבת הוראת השפה והתרבות הערבית לאורכה ולרוחבה של מערכת החינוך.

מוחמד דראושה

מנכ"לים שותפים, יוזמות קרן אברהם

אמנון בארי-סוליציאנו

תקציר מנהלים

פרסום זה מציג בהרחבה את המודל החינוכי "השפה כגשר תרבותי" שמפעילה עמותת יוזמות קרן אברהם במסגרת פעולותיה לקידום החינוך לחיים משותפים בישראל.

תחום החינוך הוא תחום מרכזי בפעילותה של יוזמות קרן אברהם מאז הקמתה לפני 25 שנה, ועל פי תפיסתה מערכת החינוך היא צומת מרכזי המשפיע יותר מכול על התהוות מגמות בחברה הישראלית. מערכת החינוך אינה רק מראה של החברה הישראלית אלא גם כר טבעי ועיקרי לשינוי תפיסות ולקידום ערכים ראויים שהחברה מעוניינת לבסס ולהקנות להם עדיפות על פני ערכים אחרים באמצעות החינוך.

האזרחים היהודים והערבים בישראל חיים על פי רוב במציאות של הפרדה ורובם אינם דרים בכפיפה אחת. הילדים היהודים והילדים הערבים לומדים במערכות חינוך נפרדות ורבים מהאזרחים מועסקים במקומות עבודה שבהם אין הם פוגשים את בני הקבוצה השנייה. מציאות זו מעוררת קשיים ואתגרים ביחסים בין היהודים והערבים בישראל ומהווה קרקע פורייה לבורות ביחס לאחר, לשנאה ואף לגזענות. ואכן, היחסים בין היהודים והערבים בישראל מתאפיינים בחשדנות הדדית ובראיית הצד השני כאיום. בעשור האחרון, ובייחוד בעקבות אירועי אוקטובר 2000, החריפו החששות בשני הצדדים וגברו תחושות הניכור, הבאות לידי ביטוי בין היתר בשורה של סקרי דעת קהל בקרב הציבור היהודי והערבי גם יחד.

החזון המנחה את עמותת יוזמות קרן אברהם בפעולותיה בתחום החינוך הוא חברה ישראלית רבת-תרבותית ושוויונית, שבה האזרחים הערבים והיהודים חיים בשיתוף הנרקם מגיל צעיר, ושהשפות הרשמיות בה, שפות הארץ – עברית וערבית – נלמדות, מדוברות ונראות, כביטוי לתרבויות ולאכלוסיות שהן מייצגות. על פי התפיסה המנחה את יוזמות קרן אברהם, ראוי שהחינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים יתקיים בעקיבות בכל שלבי החינוך בכלל מערכת החינוך ויכלול היכרות מעמיקה ומעשית של תרבותה ושפתה של הקבוצה השנייה ומפגשים קבועים ומתמשכים אתה, זאת לצד חינוך לקבלת האחר ולערכים הדמוקרטיים שעליהם מושתתת מדינת ישראל. המודל החינוכי שפיתחה עמותת יוזמות קרן אברהם, המוצג בהרחבה בפרסום זה, מבוסס על עקרונות אלה.

מיזם "השפה כגשר תרבותי" הוא מודל חינוכי שבמרכזו שלוש תכניות חינוכיות לקהל יעד מוגדר המשלימות זו את זו. תכניות אלה פותחו בהדרגה על בסיס ידע מקצועי מצטבר – אקדמי ומעשי –

והעמותה מיישמת אותן במערכת החינוך בשיתוף משרד החינוך והרשויות המקומיות. תכלית הפעולה לקדם יישום של מדיניות חינוך ראויה לחיים משותפים במערכת החינוך המרכזית, שתתאים לצרכים העולים מן השטח. ביצוע התכניות נועד לאפשר לשותפים לבחון את המודל ואת ההיתכנות ליישומן במערכת החינוך בהיקף נרחב אם יוחלט לעשות כן. התכניות מופעלות בהיקף גדול דיו כך שניתן להעריך את המשאבים הכספיים והאנושיים הנדרשים ליישומן בכלל המערכת ולבדוק את מידת השפעתן והצלחתן באמצעות הערכה מקצועית מקיפה.

לצד יישום התכניות בשיתוף משרד החינוך, פועלת עמותת יוזמות קרן אברהם בדרכים נוספות לקידום החינוך לחיים משותפים במערכת החינוך המרכזית, באמצעות פעולות הסברה ושכנוע הנלוות לפעולות השטח – כולל קידום הרעיון של שילוב מורים ערבים בבתי ספר עבריים באופן נרחב, קידום לימודי האזרחות ועוד.

מיזם "השפה כגשר תרבותי"

המודל החינוכי כולל שלוש תכניות משלימות, וכולן מיועדות לתלמידי כיתות ה'–ו' בבתי ספר עבריים ועבריים ולצוותים החינוכיים בהם:

1. **התכנית "יא סלאם"** להוראת השפה והתרבות הערבית נלמדת בכיתות ה'–ו' בהיקף של שני שיעורים בשבוע, עם מורה ערבייה המשולבת בצוות בית הספר (רוב מורי התכנית הם מורות, ולכן מטעמי נוחות ההתייחסות בפרסום היא בדרך כלל בלשון נקבה). התכנית נועדה להנחיל את השפה הערבית לשם תקשורת בין אישית ולשם הכרת התרבות הערבית העכשווית כחלק מקידום חיים משותפים של יהודים וערבים בישראל.
2. **פעילויות ההעשרה בשפה ובתרבות עברית עכשווית** נערכות בכיתות ה'–ו' בבתי ספר עבריים פעמיים עד שלוש פעמים בשנה. הפעילויות החווייתיות נועדו להקנות לתלמידים הערבים ידע בסיסי על התרבות ועל חיי היום יום של בני גילם היהודים, כהשלמה לתכנית להוראת עברית בבתי הספר הערביים.
3. **תכנית "מפגשי יא סלאם"** מיועדת גם היא לתלמידי כיתות ה'–ו' ולצוות החינוכי בבתי ספר יסודיים עבריים וערביים. התלמידים הערבים בשכבות גיל אלה לומדים עברית ומשתתפים בפעילויות ההעשרה בתרבות העברית, ואילו התלמידים היהודים לומדים את השפה והתרבות הערבית מפי מורה ערבייה על פי התכנית "יא סלאם" (לרבות השתתפות בפעילויות תרבות ערבית בבית ספרם).

לכל אחד מהחלקים של המודל החינוכי "השפה כגשר תרבותי" מוקדש בפרסום זה פרק נפרד המתאר את הרקע להתפתחותו, את מטרותיו, את העקרונות הפדגוגיים המנחים העומדים בבסיסו, את רכיבי התכנית ותכניה ועוד. זאת באופן המאפשר לאנשי מקצוע בתחום החינוך והפדגוגיה להשתמש בניסיון הנצבר הן ביחס לחינוך לחיים משותפים ולהוראת ערבית והן ביחס לפיתוח

תכניות חינוכיות ולמיסודן. לשם כך, הפרק המקדים מוקדש לתיאור אופן התפתחותו ומיסודו של המודל החינוכי "השפה כגשר תרבותי" במערכת החינוך הרשמית ובייחוד הרכיב של התכנית "יא סלאם" להוראת השפה והתרבות הערבית בבתי ספר עבריים. התכנית "יא סלאם" נלמדת במסגרת לימודי החובה בכלל בתי הספר הממלכתיים העבריים במחוז הצפון ובעיר חיפה, ובהיקפים קטנים יותר בירושלים, בתל אביב, בבאר שבע ובדרום.

מחקר ההערכה המקיף של התכנית "יא סלאם"

חלק נרחב בפרסום זה מוקדש לממצאי מחקר ההערכה של התכנית "יא סלאם" להוראת השפה והתרבות הערבית בבתי ספר עבריים. מחקר ההערכה שבוצע על ידי מכון סאלד נערך במהלך שלוש שנים, והשתתפו בו 75 מנהלים שבבית ספרם פועלת התכנית, 19 מורות לערבית בתכנית (ערביות), כ-1,000 תלמידי בתי ספר יסודיים עבריים (כמחציתם תלמידי התכנית וכמחציתם קבוצת השוואה), כ-500 תלמידי חטיבות ביניים (כמחציתם בוגרי התכנית וכמחציתם קבוצת השוואה) ו-16 מורות לערבית (יהודיות) בחטיבות הביניים. במחקר נעשה שימוש בשאלוני עמדות, במבחני ידע בכתב ובעלפה בערבית מדוברת ובערבית תקנית ("ספרותית"), בריאיונות ובשאלוני משוב. שאלות המחקר העיקריות היו: כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" ומורות התכנית הערביות בבתי הספר העבריים? באיזו מידה הצליחה התכנית "יא סלאם" להשיג את יעדיה הלימודיים? האם ובאיזו מידה השפיעה התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל עם סיום התכנית? באיזו מידה השפיעה התכנית "יא סלאם" על ההישגים הלימודיים בערבית תקנית של בוגריה בכיתה ז' האם ובאיזו מידה השפיעה התכנית "יא סלאם" על עמדות בוגרי התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל שנה לאחר סיומה (בסוף כיתה ז')?

ממצאי המחקר עולות שלוש מסקנות עיקריות:

1. **שילוב מוצלח של מורות ערביות:** מנהלי בתי הספר הביעו שביעות רצון רבה מהוראת התכנית "יא סלאם" בבית ספרם ומהשתלבותן של מורות התכנית בחיי בית הספר. מורות התכנית דיווחו על התקבלותן החיובית בבתי הספר על ידי הצוות והתלמידים ועל שינוי לטובה ביחסן כלפי החברה היהודית בעקבות עבודתן. חלקן אף השתלבו בבתי הספר בתפקידים נוספים מלבד הוראת הערבית.
 - כשני שלישים מן המנהלים חשים כי המורות הערביות השתלבו בחיי בית הספר במידה רבה או רבה מאוד, ו-91% מהמנהלים הביעו שביעות רצון מהחלת התכנית בבית הספר והמליצו להפכה לתכנית חובה בכל הארץ.
 - כמעט כל המורות דיווחו כי צוות המורים והילדים "קיבלו אותן" במידה רבה עד רבה מאוד, ו-84% מהן דיווחו כי בעקבות התכנית הן מבינות טוב יותר את החברה היהודית ומעוניינות להכירה במידה רבה או רבה מאוד.

2. הקניית ידע בשפה ובתרבות ערבית: התכנית השיגה את מטרותיה הלימודיות הן בתחום הקניית

השפה הדבורה והן בתחום הקניית ניצני קריאה וכתביה בערבית. תוצאות המבחנים בסיום התכנית מראות שהושגו המטרות הלימודיות של התכנית הממוקדות בעיקר בתחום השיח, בהכרת התרבות ובשימוש באוצר המילים המשותף לערבית מדוברת ולערבית ספרותית:

- במבחנים בכתב השיגו קרוב ל-40% מהנבחנים ציונים בינוניים או גבוהים; במבחן בעל־פה השיגו למעלה מ-60% מהנבחנים ציונים בינוניים או גבוהים.
- נמצא קשר בין עמדות התלמידים לבין הישגיהם הלימודיים: 16% מהשונות בציוני התלמידים במבחן בכתב מוסברת על ידי עמדותיהם, קרי, העובדה שתלמיד מחזיק בעמדות שליליות כלפי ערבים קשורה להישגים נמוכים, ועל כן יש ערך מוסף לתכנית כמו "יא סלאם" המשלבת את הכרת התרבות הערבית בלימודי השפה באופן חווייתי ובאמצעות מורים ערבים.
- תלמידי כיתה ז' בוגרי התכנית השיגו הישגים טובים יותר בערבית תקנית ("ספרותית") באופן מובהק סטטיסטית לעומת קבוצת ההשוואה, ורבים יותר בקרבם הביעו עניין בהמשך לימודי ערבית.
- כשליש מבוגרי התכנית העריכו כעבור שנה מסיומה (בסוף כיתה ז') כי התכנית תרמה להישגיהם הלימודיים בערבית תקנית בחטיבת הביניים במידה רבה או רבה מאוד. זאת בייחוד בתחום של רכישת מילים חדשות, הבנת הנקרא והנשמע וזיהוי אותיות. הערכה דומה ניתנה על ידי מוריהם בכיתה ז'.

3. השפעה חיובית על עמדות כלפי ערבים: התכנית הצליחה למנוע את ההשפעה השלילית של

העמדות האנטי־ערביות הנוכחות בשיח הציבורי בישראל על התלמידים. בקבוצת ההשוואה חלה במהלך שנתיים (2010-2012) הידרדרות מובהקת סטטיסטית בעמדות כלפי ערבים, אולם מסיימי התכנית לא שינו את עמדותיהם לרעה:

- בקבוצת ההשוואה, בתקופה של שנתיים (מתחילת כיתה ה' לסוף כיתה ו') נמצאה ירידה חדה ומובהקת סטטיסטית בכל ששת הפרמטרים שנמדדו: עניין בשפה ובתרבות; תפיסת התועלת בידיעת השפה הערבית; אינחוחות כלפי השפה הערבית; עמדות חיוביות כלפי ערבים; עמדות שליליות כלפי ערבים; נכונות לקשר עם ערבים. לעומת זאת, בקרב חברי קבוצת הניסוי (תלמידי התכנית) לא נמצא הבדל מובהק בעמדות כלפי ערבים בין תחילת התכנית לסיומה, קרי התכנית הצליחה למנוע הידרדרות בעמדות בתקופת המחקר.
- עם סיום התכנית נמצא שתלמידי קבוצת הניסוי מוטים בדעותיהם פחות מתלמידי קבוצת ההשוואה לגבי תכונות סטראוטיפיות המיוחסות לערבים. כך למשל, תלמידים רבים יותר מקבוצת הניסוי תפסו את שני העמים כחרוצים, כשחצנים, כרמאים או כחצופים באותה מידה לעומת הערכתם של תלמידי קבוצת ההשוואה.

- במשוב פתוח, בתשובות על שאלות הנוגעות להשפעת התכנית, אמרו מסיימי התכנית, בין היתר: "למדתי שערכים ויהודים יכולים לחיות יחד וכולנו בני אדם שווים"; "עכשיו אני מבין אותם. גם הבנתי שהערכים לא כל כך שונים מהיהודים"; "אחרי התכנית 'יא סלאם' אני מכבדת יותר את השפה הערבית".
- נמצא כי חלק ניכר מעמדותיהם של בוגרי התכנית (תלמידי כיתה ז', שנה לאחר סיום התכנית) ביחס לערכים חיוניות יותר בהשוואה לעמדותיהם של חברי קבוצת ההשוואה.
- עוד נמצא כי כשליש ממנהלי בתי הספר ציינו כי בעקבות התכנית השתנה לטובה מבטם על החברה הערבית במידה רבה או רבה מאוד.

מהמחקר עולה כי התכנית "יא סלאם", המיושמת כיום על ידי משרד החינוך ומעסיקה מורות ומורים מן המגזר הערבי בהוראת השפה והתרבות הערבית לכיתות ה' ו-בבתי ספר עבריים, הצליחה להקנות לתלמידיה כישורי שיח לצד בסיס מוצק בערבית המשמש גם בלימודי ערבית תקנית ("ספרותית"). כישורים אלה באו לידי ביטוי גם בהישגים טובים יותר בסוף כיתה ז' מאלה של חבריהם שלא למדו בתכנית. לצד זאת, הביאה התכנית לבלימת ההידרדרות בעמדותיהם של התלמידים כלפי הערכים בישראל ולירידה מובהקת בחשיבה הסטראוטיפית כלפיהם ביחס לקבוצת ההשוואה. שילוב המורות הערביות בתכנית היה מוצלח הן מנקודת מבטן של המורות והן על פי עדותם של מנהלי בתי הספר. ככלל, הובעה שביעות רצון רבה מן התכנית מצד הקשורים אליה - מנהלים, תלמידים ומורות התכנית, והתוצאות האמפיריות של המחקר מצביעות על הצלחת התכנית ועל תרומתה הלימודית והערכית.

יישום התכנית "יא סלאם" ואימוצה על ידי משרד החינוך לצד ממצאי מחקר ההערכה המקיף שבוצע על ידי מכון הנרייטה סאלד שהובאו לעיל בתמצית מעידים כי התכנית מגשימה את מטרותיה במידה ראויה לציון. יישומן הנרחב של תכנית "מפגשי יא סלאם" ופעילויות ההעשרה בתרבות הערבית ליהודים ובתרבות הערבית לערכים במסגרת מיזם "השפה כגשר תרבותי" זה ארבע שנים משלים את הצלחת המודל לחינוך לחיים משותפים שמדגימה עמותת יוזמות קרן אברהם.

אתגרים לעתיד

חלקו האחרון של הפרסום עוסק באתגרי העתיד בתחום החינוך לחיים משותפים וממפה בהרחבה את הכיוונים שבהם מתכוונת עמותת יוזמות קרן אברהם לפעול:

- הרחבת יישום התכנית "יא סלאם" במחוזות הקיימים והמשך מיסודה;
- החלת חובת לימוד הערבית בבתי הספר היסודיים וקידום לימודי הערבית בכלל;
- הרחבת הוראת הערבית בבתי הספר הממלכתיים-דתיים;
- הרחבת השילוב הבינמגזרי של מורים בבתי הספר העבריים והערביים (בכל מקצועות הלימוד);

- מיסוד התכנית "מפגשי יא סלאם" וההעשרה בשפה ובתרבות העברית בבתי הספר הערביים;
- אימוץ המודל החינוכי והרחבתו: במבט לעתיד, עמותת יוזמות קרן אברהם שואפת לאימוץ נרחב של מודל החינוך לחיים משותפים על ידי משרד החינוך, השותף כעת ליישומו החלקי.

סיכום

פרסום זה מספר את סיפורו של המודל החינוכי "השפה כגשר תרבותי", שהוא המרכיב העיקרי בפעילותה של עמותת יוזמות קרן אברהם לקידום חינוך לחיים משותפים בין יהודים וערבים בעשור האחרון. הפרסום נועד לשרת כמה קהלי יעד - הוא מציע פרקים שנועדו לשמש כלי לשכנוע מקבלי החלטות בדבר חשיבות החינוך לחיים משותפים והוראת ערבית ליהודים, התועלות הגלומות בו והיתכנות יישומו בשטח, לצד פרקים שנועדו לאנשי חינוך ופדגוגיה המעוניינים ללמוד את המודל לפרטיו או ללמוד מתהליך מיסודו החלקי במערכת החינוך. הפרסום יכול לסייע בידם של כל העוסקים בחינוך לחיים משותפים בין יהודים וערבים בישראל ובהוראת ערבית, ואנו מקווים שתפיקו את המיטב מקריאתו.

مقدمة

في النصف الثاني من السنة الدراسية ٢٠٠٥، وبعد ستة أشهر من العمل التطويري المكثف، أُطلق البرنامج التجريبي "يا سلام" ليدرس في خمس عشرة مدرسة ابتدائية عبرية؛ اثنتا عشرة مدرسة في حيفا وثلاث في كرميئيل. لم يكن هذا البرنامج برنامجاً تعليمياً تقليدياً، فللمرة الأولى منذ أعوام وقف مدرّسون ومدرّسات عرب أمام طلاب يهود في الصفين الخامس والسادس لتدريسهم اللغة العربية المحكية، وكانوا بمثابة سفراء للثقافة العربية الغنية. لم تُدرّس اللغة "الفصحى" أو يُعرّف الطلاب بـ "العرب"، بل درّسوا لغتهم الحية والحديثة وتعرّفوا على الحرف العربي وعلى أسس القراءة والكتابة.

إن إطلاق البرنامج في مدينتي حيفا وكرميئيل لم يكن محض صدفة، فرئيس بلدية حيفا، يونا باهاف، الذي أعلن عن طموحه بجعل حيفا نموذجاً لمدينة مختلطة والذي روج لتدريس اللغة العربية خلال فترة عضويته في البرلمان الإسرائيلي، كان قد التزم مسبقاً بهذا الهدف؛ أما رئيس بلدية كرميئيل، عادي إدار، الذي شغل منصب رئيس مركز الحكم المحلي، فقد أدرك أنّ معرفة اللغة والثقافة العربيتين في المنطقة المختلطة الأكبر في البلاد سوف تساهم في تعزيز العلاقات بين سكّان مدينته وسكّان القرى والمدن المجاورة. لقد عرف هذان القادّان، بدعم من مديري اللوائيين في وزارة التربية والتعليم، المرحوم دافيد فاسمرن في لواء الشمال وأهارون زبيدة في لواء حيفا، ووزيرة التربية والتعليم في حينه، ليمور ليفنات، بأنهما سيشاركان في تجربة قد يساهم نجاحها في تغيير مفهوم تدريس اللغة العربية في البلاد.

يعتبر برنامج "يا سلام" مبادرة ذات أهمية طوّرت في إطار الجهود التي يبذلها "صندوق إبراهيم" لتطوير مجال التربية بهدف تحقيق الحياة المشتركة. وضعنا نصب أعيننا خلال تطوير البرنامج هدفين رئيسيين: أولاً، التحقّق من صحة فرضيتنا حول إمكانية تدريس اللغة العربية بطريقة أنجح مقارنةً بالبرامج التي اعتمدت حتّى ذلك الحين، ومن شأنها أن تجذب الطلاب أكثر فأكثر نحو تعلّم اللغة العربية؛ أما بالنسبة للهدف الثاني، والذي لا يقلّ أهمية عن سابقه، فقد أردنا فحص كيفية تأثير التعلّم ضمن هذا البرنامج على مواقف الطلاب فيما يخصّ اللغة العربية والمواطنين العرب في إسرائيل. لقد افترضنا أنّ البرنامج التعليمي الذي سيؤدّي لتعزيز قيمة اللغة والثقافة العربيتين لدى الطلاب سيؤدّي أيضاً إلى تعزيز قيمة متحدثي هذه اللغة، بالإضافة إلى أنّهم سيتقبّلون فكرة الحياة المشتركة، مع الحفاظ على المساواة والشراكة المدنية.

منذ انطلاق البرنامج، كان هناك تسارع مستمرّ في وتيرة تعميمه. خلال خمس سنوات طُبّق البرنامج في حوالي ٢٠٠ مدرسة في مختلف أنحاء البلاد. وقد ساهمت الشراكة الكاملة مع وزارة التربية والتعليم، بما في ذلك مختلف الأولوية والجهاز المشرف على تعليم اللغة العربية والدراسات الإسلامية برئاسة د. شلومو ألون ومن بعده سيغاليت شوشان، في ازدهار البرنامج وبيان الإمكانات الكامنة فيه.

رافقت برنامج "يا سلام" منذ بداياته دراستان تقييميتان؛ أجرى الدراسة الأولى كل من د. مايا ملتسر-جفع وبكر عواودة في العامين ٢٠٠٦-٢٠٠٧، لتقييم التطبيق التجريبي للبرنامج. وقد أشارت نتائج هذه الدراسة إلى أننا نخطو على الطريق الصحيح، وساهمت في بناء البرنامج بصيغته النهائية. بدأت الدراسة الثانية عام ٢٠١٠، وقد أجرتها أوريث بندس-يعقوب بمرافقة طاقم من معهد "هنريتا سولد"، وستُعَرَضُ نتائجها بإسهاب في هذا المنشور.

تشير نتائج الدراسة بوضوح إلى أن البرنامج يحقق هدفه الرئيسيين: يساهم البرنامج في تدريس اللغة بطرق تستهوي الطلاب، وفي الوقت نفسه يخفف من حدة الآراء المسبقة والمواقف السلبية تجاه المواطنين العرب؛ إضافة إلى ذلك، تبين الدراسة أن المشاركة في البرنامج تساهم كثيراً في استمرار تعلم اللغة العربية الفصحى في المرحلة الإعدادية.

تجدر الإشارة إلى أن برنامج "يا سلام" ليس برنامج تدريس اللغة العربية الوحيد لطلاب المدارس الابتدائية في جهاز التربية والتعليم العبري، وأن "صندوق إبراهيم" ليس الإطار الوحيد الذي يعمل في مجال التربية للحياة المشتركة، فهناك منظمات أخرى تدير برامج مشابهة، منها على سبيل المثال برنامج "تعالوا نحكي" التابع لمعهد مجالات ("مرحفيم"). تطمح هذه البرامج لتحقيق هدف مشابه، وهو مؤسسة تدريس اللغة العربية مركزياً في التربية للحياة المشتركة في جهاز التربية والتعليم الإسرائيلي.

يتكوّن البرنامج التربوي لتحقيق الحياة المشتركة من عدّة نشاطات، فتعلّم لغة "الآخر" وثقافته لا يكفي لتعزيز قيم المساواة والشراكة، لهذا طوّرت على مرّ السنين برامج استكمالية في إطار مبادرة "اللغة كجسر ثقافي"؛ على سبيل المثال، يدير "صندوق إبراهيم" منذ عدّة سنوات برنامج "لقاءات يا سلام" بالتعاون مع وزارة التربية والتعليم، وهو يثبت أن اللقاءات الثابتة التي تعقد لمدة طويلة بين طلاب عرب ويهود هي في الواقع مرحلة مهمة ومكمّلة لتعلّم لغة وثقافة المجموعة الأخرى.

يعود نجاح مبادرة "اللغة كجسر ثقافي" إلى عدّة عوامل: أولاً وقبل كل شيء، إلى مطوّري البرنامج التعليمي "يا سلام"، إيلاه فيلسترا وإلياس فلاح إلياس، وهما من أفضل خبراء تدريس اللغة العربية في إسرائيل؛ وإلى مرشحات قسم الإشراف على تدريس اللغة العربية في وزارة التربية والتعليم، واللواتي شاركن في تطوير البرنامج المستمر وتطبيقه في المدارس؛ وإلى جمعية "مأراج"، شريكنا في تطبيق برنامج "لقاءات يا سلام" وتطوير مضامينه؛ وإلى لجنة توجيه المبادرة برئاسة السيد دورون شوحط، التي ساهمت ولا تزال في التوجيه الناجح للبرنامج ومأسسته؛ وإلى الطاقم التربوي في مبادرات "صندوق إبراهيم" برئاسة دادي كوميم (كاتب هذا المنشور)، والذي يعمل يومياً على تطبيق ومأسسة البرامج التربوية، وهو الأكثر استحقاقاً للتقدير الخاص.

يهدف هذا المنشور إلى تعريف متّخذي القرارات في مجال التربية والتعليم بنموذج تربوي شامل لتحقيق الحياة المشتركة، وهو يشمل نتائج تشير إلى النجاعة الكامنة في مبادرة كهذه. نأمل أن يساهم المنشور في مؤسسة هذا المجال التربوي وفي تعميم تدريس اللغة والثقافة العربيتين في جهاز التربية والتعليم بأكمله.

محمد دراوشة

أمنون بئري سوليتسيانو

مديران عامان شريكان، مبادرات صندوق إبراهيم

ملخص المدرّاء

يستعرض هذا المنشور بإسهاب النموذج التربوي "اللغة كجسر ثقافي" الذي تديره جمعية مبادرات صندوق إبراهيم في إطار أنشطتها التي تهدف إلى تعزيز التربية نحو تحقيق حياة مشتركة.

يُدرج مجال التربية ضمن المجالات المركزية التي تتمحور حولها أنشطة مبادرات صندوق إبراهيم منذ تأسست، أي منذ ٢٥ عاماً، إذ ترى الجمعية أنّ الجهاز التربوي هو المفتاح الأساسي الأكثر تأثيراً على تبلور النزعات في المجتمع الإسرائيلي. إنّ الجهاز التربوي ليس مرآة تعكس المجتمع الإسرائيلي فحسب، إنّهُ أيضاً روض طبيعيّ وأساسيّ تتغيّر فيه المفاهيم وتعرّز فيه القيم التي ينبغي للمجتمع أن يتبناها ويفضلها عن قيم أخرى بواسطة التربية.

يعيش غالبية المواطنون العرب واليهود بشكل منفصل وليس مع بعضهم البعض. يتعلّم الطلاب العرب واليهود في جهازين تربويين منفصلين، وينخرط العديد من المواطنين في أماكن عمل لا تتيح لهم لقاء أفراد المجموعة الأخرى. يخلق هذا الواقع مصاعب وتحديات في العلاقات بين العرب واليهود في البلاد، كما ويوفّر تربة خصبة للجهل، للكراهية وللعنصرية تجاه الآخر، وفي الواقع، يعتبر كلا الطرفين أحدهما الآخر مصدراً للتهديد. خلال العقد الأخير، وخاصة عقب أحداث أكتوبر ٢٠٠٠، تفاقمت المخاوف المتبادلة وتعرّزت مشاعر الاغتراب لدى الطرفين، وقد انعكس ذلك في سلسلة من استطلاعات الرأي العام التي أجريت في المجتمعين العربي واليهودي.

إنّ الرؤية التي توجّه عمل مبادرات صندوق إبراهيم في مجال التربية هي تحقيق مجتمع إسرائيلي متساو ومتعدّد الثقافات، حيث يعيش المواطنون العرب واليهود حياة مشتركة منذ الصّغر، وفيه يتمّ تعلّم، تحدّث وتعميم اللغتين الرسميتين في البلاد، العبرية والعربية، اللتان تمثّلان هذين المجتمعين والثقافتين. تعي مبادرات صندوق إبراهيم أنّ التربية للحياة المشتركة يجب أن تمارس باستمرار في جميع مراحل التربية بشكل عام، كما ويجب أن تتضمن معرفة معمّقة وفعليّة بلغة الآخر وثقافته ولقاءات ثابتة ومستمرة معه، بالإضافة إلى تعلّم كيفية تقبّل الآخر وتذويت القيم الديمقراطية التي ترتكز عليها دولة إسرائيل. تشكّل هذه القيم عماداً للنموذج التربوي الذي طوّره صندوق إبراهيم، والذي يستعرضه هذا المنشور بشكل موسّع.

مبادرة "اللغة كجسر ثقافي" هي نموذج تربوي يرتكز على ثلاث برامج تربوية مكملّة الواحدة للأخرى، وذات مجموعة هدف محدّدة. تمّ تطوير هذه البرامج بشكل تدريجيّ ووفق معرفة مهنيّة تراكميّة، وذلك على الصّعيدين الأكاديمي والعملية. تطبّق الجمعية هذه البرامج في الجهاز التربوي بالتعاون مع وزارة التربية والتعليم والسلطات المحلية. يهدف هذا النشاط إلى بلورة وتطبيق سياسة رسمية للتربية للحياة المشتركة تلاءم الاحتياجات النّابعة

من الحقل. تم تصميم البرامج بطريقة تتيح للشركاء دراسة النموذج وإمكانية تطبيقه على نحو واسع النطاق، في حال تقرر ذلك. تُطبّق هذه البرامج على نحو واسع النطاق يوفر الإمكانية لتقييم الموارد المادية والبشرية المطلوبة لتنفيذ البرامج في إطار الجهاز التربوي ولفحص مدى تأثيرها ونجاحها، وذلك باستخدام وسائل تقييم مهنية شاملة.

إضافة إلى تطبيق البرامج أعلاه بالتعاون مع وزارة التربية والتعليم، تنشط مبادرات صندوق إبراهيم بطرق أخرى لتعزيز التربية للحياة المشتركة في الجهاز التربوي المركزي، وذلك من خلال أنشطة تثقيفية مرافقة للأنشطة الميدانية. يشمل ذلك الترويج لمقترح دمج المدرسين العرب في المدارس العبرية، تدريس المدنيات وغير ذلك.

مبادرة "اللغة كجسر ثقافي"

يتضمن هذا النموذج التربوي ثلاثة برامج استكمالية، جميعها مخصصة لطلاب الصفين الخامس والسادس في مدارس عربية وعبرية وللطاقم التربوية العاملة فيها:

١. برنامج "يا سلام" لتدريس اللغة والثقافة العبرية معد للصفين الخامس والسادس ويدرس بواقع حصتين في الأسبوع مع مدرسة عربية تُدمج في الطاقم المدرسي. يعمل البرنامج على تدريس اللغة العربية المستخدمة للتواصل بين الناس والتعرّف إلى الثقافة العبرية المعاصرة، وذلك كجزء من محاولة تعزيز الحياة المشتركة بين اليهود والعرب في إسرائيل.

٢. أنشطة إثرائية في اللغة والثقافة العبرية المعاصرة تنظم للصفين الخامس والسادس في المدارس العبرية، وذلك بواقع مرتين أو ثلاث في السنة. هدفت هذه الأنشطة التجريبية إلى إكساب الطلاب العرب المعرفة الأساسية حول الثقافة العبرية والحياة اليومية التي يعيشونها أبناء جيلهم في المجتمع اليهودي، وذلك تكملة لبرنامج تدريس اللغة العبرية في المدارس العبرية.

٣. برنامج "لقاءات يا سلام" معد للمدارس الابتدائية العبرية والعربية، ويشارك فيه طلاب الصفين الخامس والسادس والطاقم المدرسي التربوي. يتعلّم الطلاب العرب في هذه الفئة العمرية اللغة العبرية ويشاركون في الأنشطة الإثرائية حول الثقافة العبرية، بينما يتعلّم الطلاب اليهود اللغة والثقافة العبرية على يد مدرسة عربية وفق برنامج "يا سلام" (يشمل ذلك المشاركة في أنشطة الثقافة العربية التي تنظم في مدرستهم).

يخصّص هذا المنشور لكل واحد من مركّبات النموذج التربوي "اللغة كجسر ثقافي" حيزاً خاصاً يستعرض خلفية تطوير هذا المركّب، أهدافه، المبادئ التربوية الموجهة التي يركّز عليها، مكونات البرنامج ومضامينه وغير ذلك. يتيح ذلك للمهنيين العاملين في مجال التربية والتعليم الاستفادة من الخبرة المتراكمة فيما يتعلّق بالتربية للحياة المشتركة وتعليم اللغة العربية وتطوير ومأسسة البرامج التربوية. لهذا، يقدم الفصل التمهيديّ وصفاً لكيفية تطوّر ومأسسة النموذج التربوي "اللغة كجسر ثقافي" في الجهاز التربوي الرسمي، وخاصة برنامج "يا سلام" لتدريس اللغة والثقافة العبرية في المدارس العبرية. يدرس برنامج "يا سلام" في إطار المقررات الإلزامية في كل

المدارس الحكومية العبرية في لواء الشمال وفي مدينة حيفا، وعلى نطاق أضيق في القدس، تل أبيب، بئر السبع، ديمونا وميتار.

البحث التقييمي الشامل لبرنامج "يا سلام"

يتناول هذا المنشور بإسهاب نتائج البحث التقييمي لبرنامج "يا سلام" لتعليم اللغة والثقافة العبرية في المدارس العبرية. أُجري البحث التقييمي التابع لمعهد هنريتا سولد لمدة ثلاث سنوات، وقد شارك فيه ٧٥ مدير من المدارس التي يطبق فيها للبرنامج، ١٩ مدرّسة للغة العبرية في إطار البرنامج (عربيات)، حوالي ١٠٠٠ طالب ابتدائي (نصفهم يتعلّمون ضمن البرنامج التعليمي "يا سلام" في حين شكّل النصف الآخر مجموعة مقارنة)، حوالي ٥٠٠ طالب إعدادي (نصفهم خريجو البرنامج في حين شكّل النصف الآخر مجموعة مقارنة) و ١٦ مدرّسة يهودية يدرّسن اللغة العبرية للمرحلة الإعدادية. استخدمت في البحث استبيانات فحص المواقف، اختبارات معرفية كتابية وشفوية للتقييم باللغة العبرية المحكية والفصحى والمقابلات واستبيانات فحص المردود. طرّح البحث ثلاثة أسئلة مركزية: كيف تم دمج برنامج "يا سلام" والمدرسات العربيات للبرنامج في المدارس العبرية؟ لأي مدى نجح برنامج "يا سلام" في تحقيق غاياته التعليمية؟ هل أثر برنامج "يا سلام" على مواقف الطلاب تجاه اللغة والثقافة العبرية وتجاه المواطنين العرب في إسرائيل عند انتهائه، ولأي مدى؟ لأي مدى أثر برنامج "يا سلام" على التحصيل الدراسي باللغة العبرية الفصحى لدى خريجي البرنامج في الصف السابع؟ هل أثر برنامج "يا سلام" على مواقف خريجيه تجاه اللغة والثقافة العبرية وتجاه المواطنين العرب في إسرائيل بعد مرور عام على انتهائه (عند انتهاء العام الدراسي للصف السابع)، ولأي مدى؟

خلصت نتائج البحث إلى ثلاثة استنتاجات أساسية:

١. اندماج ناجح للمدرّسات العربيات: أعرب مدرّاء المدارس عن رضاهم الشديد إزاء تطبيق برنامج "يا سلام" في مدارسهم وإزاء اندماج المدرّسات في الحياة المدرسية. أفادت مدرّسات البرنامج إلى التّقبّل الإيجابي لهن من قبل الطّاقم المدرسي والطلاب وإلى التّغيير الإيجابي الحاصل في مواقفهن تجاه المجتمع اليهودي عقب اندماجهن في هذا البرنامج. وبالإضافة إلى تدريس اللغة العبرية، اندمج بعضهن في وظائف أخرى داخل المدرسة.

- حوالي ثلثي المدرّاء يشعرون بأنّ المدرّسات العربيات اندمجن في الحياة المدرسية بشكل كبير أو كبير جداً، كما وأعرب ٩١٪ منهن عن رضا شديد إزاء تطبيق البرنامج في مدارسهم وأوصوا بجعله برنامجاً إلزامياً في جميع أنحاء البلاد.
- الغالبية العظمى من المدرّسات أفدن بأنّ الطّاقم المدرسي والطلاب "تقبّلوهن" بشكل كبير - كبير جداً، كما وأفادت ٤٨٪ منهن بأنّ البرنامج ساهم في زيادة فهمهن للمجتمع اليهودي وأشرن إلى اهتمامهن الكبير - كبير جداً بتعزيز معرفتهن به.

٢. إكساب المعرفة باللغة والثقافة العربية: حقق البرنامج أهدافه التعليمية سواء في مجال إكساب اللغة العربية المحكية أو في مجال إكساب أساسيات القراءة والكتابة باللغة العربية. تشير نتائج الاختبارات التي أجريت في نهاية البرنامج إلى أنه تم تحقيق الأهداف التعليمية للبرنامج والتي تمحورت أساساً حول الحوار، التعرف إلى الثقافة واستخدام المفردات المشتركة للغة العربية المحكية واللغة العربية الفصحى:

- في الاختبارات المكتوبة حصل حوالي الـ ٤٠٪ من المُمتحنين على نتائج متوسطة أو مرتفعة، في الامتحانات الشفوية حصل أكثر من ٦٠٪ من المُمتحنين على نتائج متوسطة أو مرتفعة.
- وُجدت علاقة بين مواقف الطلاب وبين تحصيلهم العلمي: ١٦٪ من الفروقات في نتائج الاختبارات المكتوبة تفسر بواسطة مواقفهم. بكلمات أخرى، المواقف السلبية التي يتبناها الطالب تجاه المواطنين العرب مرتبطة بالتحصيل المنخفض. لذلك، يتمتع برنامج "يا سلام" بقيمة مضافة كونه يدمج بين معرفة الثقافة العربية وبين تعلّم اللغة بشكل تجريبيّ بدعم من مدرّسين عرب.
- حقق طلاب الصف السابع خريجو البرنامج إنجازات أفضل باللغة العربية الفصحى، بدلالة إحصائية، مقارنة مع المجموعة الأخرى. كما وأعرب عدد أكبر من طلاب المجموعة التجريبية، مقارنة بالمجموعة الأخرى، عن رغبتهم بالمواظبة على تعلّم اللغة العربية.
- بعد مرور عام على انتهاء البرنامج، أفاد ثلث الخريجون أنّ البرنامج ساهم إلى حد كبير أو كبير جداً في تحسين تحصيلهم العلميّ باللغة العربية الفصحى في المرحلة الإعدادية، وخاصةً فيما يتعلّق باكتساب مفردات جديدة، فهم المقروء والمسموع وتمييز الأحرف. وقد أعطي تقييماً مماثلاً من قبل مدرّسيهم في الصف السابع.

٣. تأثير إيجابيّ على المواقف تجاه العرب: ساهم البرنامج في تجنّب الأثر السلبيّ للمواقف المعادية للعرب الشائعة في الخطاب العام في إسرائيل. حصل في مجموعة المقارنة خلال العامين ٢٠١٠ - ٢٠١٢ تراجع ذو دلالة إحصائية، بينما لم تتغيّر مواقف خريجو البرنامج للأسوأ:

- حدث في مجموعة المقارنة خلال عامين (منذ بداية الصف الخامس وحتى نهاية الصف السادس) انخفاض حادّ ذو دلالة إحصائية في البارامترات الستة التي قيسَت: الاهتمام باللغة والثقافة، إدراك الفائدة من وراء معرفة اللغة العربية، عدم الارتياح إزاء اللغة العربية، مواقف إيجابية تجاه العرب، مواقف سلبية تجاه العرب، الجاهزية لتطوير علاقات مع مواطنين عرب. في المقابل، لم تكن لدى أعضاء المجموعة التجريبية (الطلاب المشاركين في البرنامج) فروق ذات دلالة إحصائية في المواقف تجاه العرب منذ بداية البرنامج وحتى انتهاءه، أي أنّ البرنامج حال دون تدهور المواقف خلال فترة البحث.
- عند انتهاء البرنامج تبين أنّ آراء طلاب المجموعة التجريبية تجاه العرب كانت أقل نمطية من مواقف طلاب مجموعة المقارنة. أشار عدد أكبر من الطلاب في المجموعة التجريبية إلى أنّ أبناء

الشَّعْبَيْنِ الْيَهُودِيِّ وَالْعَرَبِيِّ نَشِيطِينَ، مَتَغَطَّرِسِينَ، مَخَادَعِينَ أَوْ وَقَحِينَ بِنَفْسِ الدَّرَجَةِ مِقَارَنَةً مَعَ طُلَّابِ الْمَجْمُوعَةِ الثَّانِيَةِ.

- عِنْدَ إِعْطَاءِ مَرْدُودٍ مُفْتَوِّحٍ حَوْلَ تَأْثِيرِ الْبَرْنَامِجِ، أَفَادَ خَرِيْجُو الْبَرْنَامِجِ بِمَا يَلِي: "تَعَلَّمْتُ بِأَنَّ الْعَرَبَ وَالْيَهُودَ يَسْتَطِيعُونَ الْعَيْشَ سَوِيَّةً وَبِأَنَّ جَمِيعَنَا مُتَسَاوِينَ"، "أَسْتَطِيعُ الْآنَ أَنْ أَفْهَمَهُمْ وَفَهَمْتُ بِأَنَّ الْعَرَبَ لَا يَخْتَلِفُونَ كَثِيرًا عَنِ الْيَهُودِ"، "بَعْدَ بَرْنَامِجِ "يَا سَلَامَ" أَصْبَحْتُ أَحْتَرَمُ اللُّغَةَ الْعَرَبِيَّةَ أَكْثَرَ فَأَكْثَرَ".
- تَبَيَّنَ أَنَّ الْكَثِيرَ مِنْ مَوَاقِفِ خَرِيْجِي الْبَرْنَامِجِ (طُلَّابِ الصَّفِّ السَّابِعِ، بَعْدَ مَرُورِ عَامٍ عَلَى انْتِهَاءِ الْبَرْنَامِجِ) تَجَاهَ الْعَرَبِ أَكْثَرَ إِيجَابِيَّةً مِنْ مَوَاقِفِ أَعْضَاءِ مَجْمُوعَةِ الْمِقَارَنَةِ.
- كَمَا وَأَفَادَ ثَلَاثَ مَدْرَاءِ الْمَدَارِسِ بِأَنَّ نَظَرَتَهُمْ لِلْمَجْتَمَعِ الْعَرَبِيِّ تَحَسَّنَتْ بِشَكْلِ كَبِيرٍ أَوْ كَبِيرٍ جَدًّا عَقِبَ الْبَرْنَامِجِ.

يَبَيِّنُ الْبَحْثُ أَنَّ بَرْنَامِجَ "يَا سَلَامَ"، الَّذِي تَطَبَّقَهُ حَالِيًّا وَزَارَةُ التَّرْبِيَةِ وَالتَّعْلِيمِ فِي إِطَارِهِ يَنْدَمِجُ مَدْرُسُونَ عَرَبٍ فِي تَدْرِيسِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ لِلصَّفِّينِ الْخَامِسِ وَالسَّادِسِ فِي الْمَدَارِسِ الْعَبْرِيَّةِ نَجَحَ فِي إِكْسَابِ الطُّلَّابِ مَهَارَاتِ الْمَحَادَثَةِ إِلَى جَانِبِ إِرسَاءِ أُسَاسٍ مُتَيْنٍ بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ يَدْعُمُ دِرَاسَتَهُمْ لِلُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ الْفَصْحَى. انْعَكَسَتْ هَذِهِ الْمَهَارَاتُ بِتَحْصِيلِ عِلْمِيٍّ أَفْضَلَ مِقَارَنَةً مَعَ مَجْمُوعَةِ الْمِقَارَنَةِ فِي نِهَآةِ الصَّفِّ السَّابِعِ. كَمَا وَسَاهَمَ الْبَرْنَامِجُ فِي وَقْفِ تَدْهُورِ مَوَاقِفِ الطُّلَّابِ تَجَاهَ الْعَرَبِ فِي إِسْرَائِيلَ وَأَدَّى لِتَرَاجُعٍ مُلْحُوظٍ فِي الْأَفْكَارِ النَّمَطِيَّةِ تَجَاهَهُمْ، وَذَلِكَ خِلَافًا لِنَتَائِجِ مَجْمُوعَةِ الْمِقَارَنَةِ. لَقَدْ كَانَ انْدِمَاجُ الْمَدْرَسَاتِ الْعَرَبِيَّاتِ فِي الْبَرْنَامِجِ نَاجِجًا مِنْ مَنْظُورِ الْمَدْرَسَاتِ أَنْفُسِهِنَّ وَفَقَ مَا أَفَادَ بِهِ مَدْرَاءُ الْمَدَارِسِ. بِشَكْلِ عَامٍ، أَعْرَبَ غَالِبِيَّةُ الْمَنْخَرِطِينَ فِي الْبَرْنَامِجِ عَنْ رِضَاهُمْ الشَّدِيدِ إِزَآءَهُ، بِمَا فِي ذَلِكَ الْمَدْرَاءُ، الطُّلَّابُ وَالْمَدْرُسِينَ، وَتَشِيرُ النَتَائِجُ الْإِمْبِيرِيَّةُ لِلْبَحْثِ إِلَى نَجَاحِ الْبَرْنَامِجِ وَإِلَى مُسَاهَمَتِهِ الْقِيَمِيَّةِ وَالْعِلْمِيَّةِ.

إِنَّ تَنْبِيَّ وَتَطْبِيقَ بَرْنَامِجِ "يَا سَلَامَ" عَلَى يَدِ وَزَارَةِ التَّرْبِيَةِ وَالتَّعْلِيمِ، إِلَى جَانِبِ نَتَائِجِ الْبَحْثِ التَّقْيِيمِيِّ الشَّامِلِ الَّذِي أَجْرَاهُ مَعْهَدُ هَنْرِيَّتَا سُولِدَ، يَبَيِّنُ أَنَّ الْبَرْنَامِجَ حَقَّقَ أَهْدَافَهُ بِشَكْلِ مُلْحُوظٍ. سَاهَمَ التَّطْبِيقُ الْوَاسِعُ لِبَرْنَامِجِ "لِقَآءَاتِ يَا سَلَامَ" وَأَنْشِطَةِ الْإِثْرَاءِ حَوْلَ الثَّقَافَةِ الْعَرَبِيَّةِ لِلطُّلَّابِ الْيَهُودِ وَحَوْلَ الثَّقَافَةِ الْعَبْرِيَّةِ لِلطُّلَّابِ الْعَرَبِ فِي إِطَارِ مَبَادِرَةِ "اللُّغَةُ كَجَسَرٍ ثَقَافِيٍّ" خِلَالَ الْأَعْوَامِ الْأَرْبَعَةِ الْمَاضِيَةِ فِي إِتِمَامِ نَجَاحِ نَمُودِجِ التَّرْبِيَةِ لِلْحَيَاةِ الْمَشْتَرَكَةِ الَّذِي تَسْتَعْرِضُهُ جَمْعِيَّةُ مَبَادِرَاتِ صَنْدُوقِ إِبْرَاهِيمِ.

تَحْدِيَّاتُ مُسْتَقْبَلِيَّةٍ

يَتَنَاوَلُ الْجُزْءُ الْآخِرُ مِنَ الْمَنْشُورِ التَّحْدِيَّاتِ الْمُسْتَقْبَلِيَّةِ فِي مَجَالِ التَّرْبِيَةِ لِلْحَيَاةِ الْمَشْتَرَكَةِ، كَمَا وَيَفْصِّلُ النِّشَاطَاتِ الَّتِي تَنْوِي جَمْعِيَّةُ مَبَادِرَاتِ صَنْدُوقِ إِبْرَاهِيمِ تَنْفِيزَهَا:

- تَوْسِيعُ نِطَاقِ تَنْفِيزِ بَرْنَامِجِ "يَا سَلَامَ" فِي الْأُولَى الْقَائِمَةِ وَالْمَاضِي فِي مَآسِئِهِ;
- جَعْلُ تَعَلُّمِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ فِي الْمَدَارِسِ الْإِبْتِدَائِيَّةِ الْعَبْرِيَّةِ إِلْزَامِيًّا وَتَعْزِيزُ تَعَلُّمِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ بِشَكْلِ عَامٍ;

- توسيع نطاق تعلّم اللغة العربيّة في المدارس الحكومية-الدينيّة;
- توسيع الاندماج البين-مجتمعيّ للمدرّسين;
- مأسسة برنامج "يا سلام" وأنشطة الإثراء حول اللغة والثقافة العبريّة في المدارس العربيّة;
- تبني وتعميم النموذج التّربويّ: تلمّح جمعية مبادرات صندوق إبراهيم مستقبلاً بتبني أوسع للنموذج للتّربية للحياة المشتركة من قبل وزارة التّربية والتّعليم، والتي تشارك حالياً في تطبيقه بشكل جزئيّ.

تلخيص

يروى هذا المنشور قصة النموذج التّربويّ "اللغة كجسر ثقافي"، وهو المركّب الأساسيّ في عمل جمعية مبادرات صندوق إبراهيم لتعزيز التّربية للحياة المشتركة بين اليهود والعرب في العقد الأخير. المنشور معدّ لمجموعات هدف مختلفة: تشكّل بعض أجزائه أداة لإقناع صنّاع القرار بأهمية التّربية للحياة المشتركة وبالفوائد الكامنة فيها وإمكانية تطبيقها ميدانيّاً. تستهدف أجزاء أخرى الأشخاص العاملين في مجال التّربية والتّعليم والمعنيين بدراسة النموذج بأكمله أو التّعلم من مسار مأسسته الجزئيّ في جهاز التّربية والتّعليم. يعود هذا المنشور بالفائدة على جميع العاملين في مجال التّربية للحياة المشتركة بين اليهود والعرب وفي مجال تعليم اللغة العربيّة في إسرائيل، ونأمل أن تحقّقوا الاستفادة القصوى من قراءته.

1 | יחסי יהודים-ערבים בישראל

האזרחים היהודים והערבים בישראל חיים על פי רוב במציאות של הפרדה. שיעור הערבים המתגוררים בערים מעורבות עומד על 10% בלבד, ובדרך כלל גם בהן הם מתרכזים בשכונות נפרדות. הילדים היהודים והילדים הערבים לומדים במערכות חינוך נפרדות ורבים מהאזרחים מועסקים במקומות עבודה שבהם אין הם פוגשים את בני הקבוצה השנייה. המפגשים היחידים בחיי היום-יום נערכים בתחום המסחר והשירותים או במערכת הבריאות הציבורית ואין הם כוללים יחסים משמעותיים על בסיס שוויוני. מציאות זו מעוררת קשיים ואתגרים ביחסים בין האזרחים היהודים והערבים בישראל ומהווה קרקע פורייה לבורות ביחס לאחר, לשנאה ואף לגזענות.

היחסים בין יהודים וערבים בישראל מתאפיינים בחשדנות הדדית ובראיית הצד השני כאיום. בעשור האחרון, ובייחוד בעקבות אירועי אוקטובר 2000, החריפו החששות בשני הצדדים וגברו תחושות הניכור.¹ הרוב היהודי רואה באזרחים הערבים "איום דמוגרפי" על יכולתה של ישראל לשמר רוב יהודי; הוא חושש מהקריאות לפתיחת "תיקי 1948", שואף לשמר את אופייה הציוני של המדינה וחש איום מהזדהותם של האזרחים הערבים עם הפלסטינים בשטחי הרשות ובעזה. מנגד, המיעוט הערבי חש כי הוא נתון במתקפה על עצם הלגיטימיות של אזרחותו וסובל מהפליה ממסדית ומגזענות לאורך שנים. הערבים חוששים מטרנספר, מחילופי שטחים ומפגיעות אחרות בזכויות האזרח שלהם, אף באמצעות חקיקה. רבים מהם חשים כי התקשורת העברית מביאה לידי דמוניזציה של הערבים.

המתחיות והעוינות בין שתי הקבוצות מתבטאות בחשש ובניכור הדדיים, ובשנים האחרונות הן מתבטאות בתופעות גוברות של גזענות בחברה היהודית כלפי ערבים, גם במחיר פגיעה קשה ביסודותיה הדמוקרטיים של המדינה. תופעה זו באה לידי ביטוי בולט במחקרים ובסקרי דעת קהל מהשנים האחרונות:

1 א' רכס וא' רודניצקי (עורכים), **החברה הערבית בישראל: אוגדן מידע**, מהדורה ראשונה, נווה אילן: יוזמות קרן אברהם, מאי 2009, פרק 7: מגמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל.

- בשנת 2007 העידו 50% מהנשאלים היהודים בסקר של המרכז למאבק בגזענות כי הם חשים פחד כאשר הם שומעים ערבית ברחוב ו-31% העידו כי הם חשים שנאה. נתון זה מצביע על עלייה ניכרת ביחס ל-17.5% שהעידו כך שנתיים קודם לכן. 34.2% מהנשאלים היהודים העידו כי הם רואים בתרבות הערבית תרבות "נחותה".²
- חוסר האמון וההקצנה בעמדות מתבטאים היטב גם במדד יחסי יהודים-ערבים, שעורך פרופ' סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה מאז שנת 1979. בשנת 2012 הראה המדד כי חוסר האמון של הציבור הערבי בציבור היהודי מתבטא, למשל, בכך ש-62.4% מערביי ישראל חושבים שאי אפשר לתת אמון ברוב היהודים, 55.5% מהם חשים בישראל זרים ודחויים, 77.78% חוששים מפגיעה חמורה בזכויותיהם ו-68% חוששים מטרנספר. בקרב הציבור היהודי, 51.5% חוששים ששיעור הילודה הגבוה של ערביי ישראל מסכן את המדינה, 27.9% תומכים בשלילת זכות ההצבעה לכנסת מאזרחים ערבים, 67.6% מתנגדים לאפשרות שערבים יוכלו לרכוש אדמות בכל מקום שירצו ו-69.2% סבורים כי החלטות על אופי המדינה ועל גבולותיה צריכות להתקבל ברוב יהודי. גם הזהות הפלסטינית של האזרחים הערבים מאיימת על הרוב היהודי: 69.4% מהיהודים סבורים כי ערבי המגדיר את עצמו "ערבי פלסטיני בישראל" אינו יכול להיות נאמן למדינה ולחוקיה.³
- בסקר של חברת "דיאלוג", שממצאים ממנו פורסמו ב-2012 בעיתון "הארץ", 42% מהנשאלים היהודים השיבו כי יפריע להם אם שכן ערבי יגור באותו בניין שבו הם מתגוררים וכמספר הזה השיבו כי יפריע להם אם בכיתה של אחד מילדיהם יהיה תלמיד ערבי. 49% הסכימו לטענה שעל המדינה לדאוג לאזרחים היהודים יותר משעליה לדאוג לאזרחים הערבים ו-59% מהנשאלים היהודים סברו שמוצדק להעדיף יהודים בקבלה לעבודה במשרדי הממשלה (50% מהנשאלים סברו שהפליה כזו נהוגה היום).⁴
- מדד הדמוקרטיה השנתי של המכון הישראלי לדמוקרטיה מראה כי רוב הציבור היהודי אינו רואה באזרחים הערבים חלק מהחברה הישראלית. המדד לשנת 2011 הראה כי רק כשני שלישים מהציבור היהודי רואים באזרחים הערבים "ישראלים" ורק 67.9% תומכים בשוויון זכויות מלא לערבים (בקרב דתיים – 50.5%, ובקרב חרדים – 26.9% בלבד). רוב גדול בציבור היהודי תומך בהדרת הציבור הערבי מתהליכי קבלת ההחלטות, לא רק בנושאים של שלום וביטחון (77.8%) אלא גם בנושאים חברתיים-כלכליים ובנושאים הקשורים לשיטת הממשל (69.5%). למרות עמדות אלה, 52.5% דוחים את הטענה שהערבים בישראל מקופחים.⁵

2 ר' נחמיאס, "ערבית? זה מפחיד אותי: סקר גזענות", Ynet, 21 במארס 2007.

3 ס' סמוחה, לא שוברים את הכלים: מדד יחסי-יהודים בישראל 2012, ירושלים: אוניברסיטת חיפה והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013.

4 סקר "דיאלוג", אוקטובר 2012. ראו ג' לוי, "רוב הציבור היהודי תומך באפרטהייד אם ישראל תספח את השטחים", הארץ, 23 באוקטובר 2012, <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1848141>.

5 ת' הרמן ואח', מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2011, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.

- ממצאי מדד הדמוקרטיה לשנת 2012 מדגימים את הפער בתפיסות בין שתי הקבוצות: רוב היהודים (58.3%) סבורים שהערבים אינם מקופחים, ואילו רוב גדול של הערבים (74.9%) סבורים כי הם מקופחים. בנוסף, כמחצית מהאזרחים הערבים והיהודים מדרגים את המתח בין יהודים וערבים בישראל כמתח החזק ביותר כיום בחברה הישראלית.⁶

עמדות בני הנוער

בפברואר 2010 נערך סקר עבור בית הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב בקרב מאות בני נוער יהודים וערבים בגילים 15 עד 18,⁷ ועל פי ממצאיו ניכרת מגמה מדאיגה מאוד באופן כללי, אך מטרידה במיוחד בכל הקשור לחינוך האזרחי בישראל: 80% מכלל הנשאלים אמנם ציינו כי יעדיפו דמוקרטיה שבה אינם מסכימים עם הנהגתה על פני דיקטטורה שבה הם מסכימים עם הנהגתה, אולם 46% מהנשאלים היהודים (ו-82% מהנשאלים היהודים-דתיים) השיבו כי אינם סבורים שיש להעניק לאזרחים הערבים זכויות מלאות; 52% מהם (ו-82% מהנשאלים היהודים-דתיים) סבורים שאסור לאפשר לערבים להיבחר לכנסת ו-21% מהנשאלים היהודים (ו-45% מהדתיים שבהם) סבורים שהסיסמה "מוות לערבים" היא סיסמה לגיטימית. הסתירה בין התמיכה היחסית בדמוקרטיה לבין עמדות הנוער כלפי זכויות אזרח וזכויות מיעוטים מעידה על תפיסה פורמליסטית מאוד של המשטר הדמוקרטי, המתעלמת מן ההיבטים המהותיים של דמוקרטיה.

מחקר שנערך בשנת 2011 ובחן את עמדותיהם האישיות, החברתיות והלאומיות של בני הנוער, חשף כי 45% מבני הנוער היהודים עד גיל 18 הסכימו כי יש למנוע מן האזרחים הערבים את זכות ההצבעה לכנסת. 44% מבני הנוער היהודים השיבו שלא היו רוצים חבר ערבי, לעומת 20% מבני הנוער הערבים שאינם רוצים חבר יהודי. 63% מבני הנוער היהודים עד גיל 18 השיבו שלא היו הולכים לבית של מכר ערבי אילו הזמין אותם, לעומת 46% מהערבים שהשיבו תשובה זו ביחס למכר יהודי.⁸

נטייתם של בני הנוער להקצנה בנוגע לקבלת האחר ובמיוחד ביחס למיעוט הערבי עלתה לדיון ציבורי, בין היתר עקב ריבוי מקרי אלימות חמורים של צעירים יהודים נגד ערבים בשנים האחרונות. ממצאי הסקרים מאששים את התחושה כי היחס השלילי של הציבור היהודי כלפי הציבור הערבי הקצין, ובקרב צעירים יהודים יותר מבקרב מבוגרים יהודים. גם עיון מדוקדק בממצאי מדד הדמוקרטיה

6 ת' הרמן ואח', **מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2012**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.

7 הסקר נעשה מטעם "מאגר מוחות" לקראת הכנס "הנוער של היום, פני המחר של ישראל" שנערך באוניברסיטת תל-אביב במרס 2010. לממצאי הסקר ראו אתר המרכז הישראלי להעצמת האזרח, http://www.ceci.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/5book.pdf; ראו גם י' מורן-זליקוביץ', "סקר: 46% מהתיכונים לא רוצים שוויון לערבים", *ynet*, 11 במרס 2010.

8 ה' צמרת-קראצ' (עורכת), **גם וגם: סתירות בזהות של בני נוער בישראל**, מחקר הנוער הישראלי השלישי של קרן פרידריך אברט – שינוי בעמדות לאומיות, חברתיות ואישיות, הרצליה: הוצאת ד"ר ראלף הקסל וד"ר רובי נתנזון, דצמבר 2010.

לשנת 2011 שהוזכר לעיל⁹ תומך בכך: לפי המדד, כאמור, 67.9% מהציבור היהודי תומכים בשוויון זכויות מלא לערבים. פילוח המשיבים על פי גיל מראה כי רק 59.2% מקרב הצעירים תומכים בשוויון מלא (לעומת 77% בקרב המבוגרים ו-74.5% מבני גיל הביניים). פער ניכר בין הצעירים לבין יתר האוכלוסייה בלט גם בשאלות הנוגעות לעצם קיומו של קיפוח הערבים, להדרת ערבים מהחלטות הנוגעות לחברה, לכלכלה ולממשל ועוד.

2 | חינוך אזרחי וחינוך לחיים משותפים: רקע

התמונה העולה מצירוף ממצאי המחקרים והסקרים בקרב האוכלוסייה הכללית – ובפרט בקרב בני הנוער – מצביעה על גילויי גזענות בממדים מטרידים ועל היעדר היכרות מספקת של היסודות המהותיים של הדמוקרטיה, ובהם חשיבות ההגנה על זכויות האזרח. עדויות אלה מקבלות משנה תוקף עם הקריאה ההולכת וגוברת של מורים במערכת החינוך העברית כי הגזענות בכיתות עברה את כל השיאים.¹⁰

ברור כי למערכת החינוך הציבורי במדינה תפקיד מכריע בהתמודדות עם תופעות אלה משום שהתגברותן עלולה לפגוע פגיעה של ממש בתשתית החברה בישראל ובאופייה הדמוקרטי; עליה לחנך את דור העתיד של המדינה לאזרחות ולדמוקרטיה, בעיקר לנוכח המציאות שתוארה. חובה זו של מערכת החינוך הודגשה בשנת 1996 בדו"ח של ועדת קרמניצר¹¹ שהוגש לשר החינוך דאז, פרופ' אמנון רובינשטיין. הוועדה שמינה השר התבקשה לפתח תכנית "להנחלת האזרחות לתלמידים כיסוד ערכי והתנהגותי משותף לכל אזרחי המדינה", והיא קבעה כי חינוך לאזרחות חייב להינתן לכל התלמידים במדינה באופן מתמשך ובהליך כולל החל על כל מקצועות הלימוד ועל האווירה החינוכית בבית הספר. בין היתר המליץ הדו"ח ללמוד את מקצוע האזרחות ברצף, מגן חובה ועד לסיום בית הספר התיכון, לבנות תהליך רבי-מערכתי בבתי הספר (שיכלול את כל המנהלים ואת הצוותים החינוכיים), להקנות את ערכי הדמוקרטיה מעבר לשיעורי האזרחות ולנקוט פעולות המקדמות אזרחות פעילה ומעורבות הן בבית הספר והן מחוץ לו. עוד המליץ הדו"ח להגביר את המפגשים עם "האחר" בחברה, לרבות דיון פתוח על מחלוקות.

9 הערה 5 לעיל.

10 ב-30 בדצמבר 2010 חתמו למעלה ממאה מורים לאזרחות על עצומה הקוראת לשר החינוך "להשמיע קול ברור ומובהק נגד ביטויי הגזענות באשר הם", ומאז גוברים הקולות בקרב המורים המתריעים על היעדר כלים להתמודדות עם הגזענות הגואה בבתי הספר. ראו גם ת' ולמר, "מורים לאזרחות מודאגים: התלמידים גזענים יותר", *ynet*, 31 בדצמבר 2010; ת' ולמר, "תשובת התלמיד במבחן באזרחות: 'מוות לערבים'", *ynet*, 18 בינואר 2011.

11 דו"ח ועדת קרמניצר, להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, ירושלים: משרד החינוך, שבט התשנ"ו, פברואר 1996 (מצוי באתר "מכנה משותף" של יוזמות קרן אברהם ומט"ח, <http://commonground.cet.ac.il>).

משרד החינוך יישם אמנם חלק מהמלצותיו של דו"ח קרמניצר: בלימודי האזרחות חל שיפור גדול בעשור האחרון – היקף הלימוד גדל,¹² הוספה מטלת ביצוע,¹³ ובמשרד אף הוקם מטה שנועד לקדם את יישום מסקנות הדו"ח.¹⁴ עם זאת, השיפור בחינוך האזרחי, וביתר שאת בחינוך לחיים משותפים, רחוק מלעמוד ביעדים שהציב לעצמו המשרד ורק מיעוטן של המלצות הדו"ח מיושמות בשטח. שיעורי אזרחות נלמדים בשש כיתות בלבד ולא ברצף חינוכי מהגן ועד כיתה י"ב, כפי שהומלץ. המטה שהוקם השפיע במידה מועטה יחסית על היקף החינוך לדמוקרטיה בבתי הספר ובעיקר ריכז ותיאם בין פעילויות עצמאיות של בתי הספר בסיוע עמותות שונות או ערך אירועים חד-פעמיים והשתלמויות מרוכזות בנושא.

בשנת 2009 פורסם מיפוי מקיף של החינוך לאזרחות ולחיים משותפים במערכת החינוך.¹⁵ מהמיפוי עולה כי כ-30% מבתי הספר בכל הרמות (בית הספר היסודי, חטיבת הביניים ובית הספר התיכון) אינם מקיימים כל פעילות הנוגעת לחינוך אזרחי. זאת ועוד, רק שיעור זעיר מן הפעילות בתחום החינוך האזרחי עוסק בחינוך לדמוקרטיה, בזכויות אדם, במפגשים בין-תרבותיים ובחינוך לשלום, ורובה מתמקד באזרחות פעילה.¹⁶ בחינה מדוקדקת של פעילויות החינוך האזרחי הנערכות חושפת כי חלק ניכר מהן נעשה על ידי ארגוני החברה האזרחית, לא פעם בתיאום ישיר עם בתי הספר (ובמקרים רבים ביוזמתם) ללא מעורבות המשרד או בידיעתו בלבד. עוד עולה, כי התדירות של הפעילויות נעה ברוב המקרים בין פעילות חד-פעמית לבין מספר מצומצם של פעילויות (ואף הן לאו דווקא ברצף מדי שנה בשנה), וכי בדרך כלל משתתפת בהן קבוצה מצומצמת יחסית של תלמידים ומורים בבית הספר. חלק ניכר מן הפעילויות הנערכות ביוזמת עמותות מקצועיות מיועדות לתלמידים בלבד ואינן כוללות כל הכשרה או הנחיה אחרת לצוותים המורים. עוד עולה מן המיפוי

12 משנת הלימודים תשס"ט מחויבים תלמידי כיתה ט' ללמוד אזרחות בהיקף של שתיים שבועיות, ומשנת תש"ע נבחנים כל בוגרי כיתה י"ב בבחינת בגרות באזרחות ברמה של שתי יחידות לימוד (ראו חוזר המנכ"ל 8/ז[א]).

13 "מטלת ביצוע" היא משימת חקר קבוצתית המעודדת אזרחות פעילה לצד היכרות עם הפנים השונות של האזרחות. משקל הציון במטלת הביצוע הוא 20% מהציון הסופי.

14 המטה הוקם בשנת 1999 כמטה מאוחד ליישום המלצות ועדת קרמניצר בתחום החינוך האזרחי והדמוקרטי וליישום המלצות ועדה אחרת בראשות פרופ' עליזה שנהר, העוסקות בחינוך לתרבות ישראל ("מטה קרמניצר-שנהר"). ביולי 2008 פורק המטה המאוחד והאחריות ליישום המלצות הדו"ח והחינוך האזרחי הועברה למפמ"ר אזרחות במשרד החינוך.

15 מ' ברק וי' עופרים, **חינוך לאזרחות, לדמוקרטיה ולחיים משותפים: מיפוי**, מכון ון ליר, יוזמות קרן אברהם, מט"ח, קרן כהן, משרד החינוך, יולי 2009.

16 למשל, מפגשי יהודים-ערבים נערכים רק ב-17% מבתי הספר היסודיים, ב-23% מחטיבות הביניים וב-34% מבתי הספר התיכוניים; פעילות הקשורה בחינוך לשלום נערכת ב-6% מבתי הספר היסודיים, ב-11% מחטיבות הביניים וב-13% מבתי הספר התיכוניים; פעילות בנושא זכויות אדם נערכת ב-4% מבתי הספר היסודיים, ב-20% מחטיבות הביניים וב-18% מבתי הספר התיכוניים. לעומת זאת, פעילות בנושא אזרחות פעילה נערכת ב-70% מבתי הספר היסודיים, ב-59% מחטיבות הביניים וב-53% מבתי הספר התיכוניים, ודינוי אקטואליה נערכים ב-70% מבתי הספר היסודיים, ב-59% מחטיבות הביניים וב-53% מבתי הספר התיכוניים. פעילויות בנושא איכות הסביבה נכללו אף הן בהגדרה "חינוך אזרחי".

שרק כמחצית מהמורים לאזרחות הם בעלי תעודת הוראה במקצוע וכי חסרים מורים להוראתו. ניכר מחסור גם בימי הדרכה ובהכשרה למורים בנושא החינוך האזרחי.

בשנת 2009 הוגש לשרת החינוך דאז, פרופ' יולי תמיר, דו"ח מטעם ועדה ציבורית בראשות פרופ' גבי סלומון, חתן פרס ישראל, וד"ר מוחמד עיסאוי.¹⁷ שרת החינוך מינתה את הוועדה והטילה עליה לגבש המלצות למדיניות משרד החינוך בכל הנוגע לחינוך לחיים משותפים של יהודים וערבים בישראל, "לאור עדויות על יחסי משבר וניכור בין היהודים לערבים בישראל, ובמיוחד לאור סימני העלייה בשכיחות הגזענות ובעוצמתה אצל צעירים בישראל".¹⁸ משרד החינוך אימץ את המלצות הדו"ח באופן רשמי, אולם יישומן נקטע בראשיתו, לאחר שח"כ גדעון סער מונה לתפקיד שר החינוך בעקבות הבחירות שהתקיימו אז וביקש לעיין בדו"ח לפני יישומו. רק כשנה וחצי לאחר מכן הוקם רשמית המטה לחינוך אזרחי במזכירות הפדגוגית, ועל צוות בראשות מנהל המטה ומפמ"ר אזרחות הוטל לגבש מסמך מדיניות לחינוך לחיים משותפים עבור משרד החינוך. פעולת המטה הביאה לידי התעוררות בתחום ואף ננקטו צעדים לשיתופי פעולה חדשים; אנשי המטה הציגו בפורומים שונים טיוטת מסמך מקיף, אך היא מעולם לא פורסמה רשמית בחוזר המנכ"ל. לאחר מכן ניטשה מחלוקת קשה בקרב גורמים שונים המעורבים בהוראת אזרחות בנוגע לאופי הראוי של תכנית הלימודים באזרחות, בעיקר סביב האיוון הנדרש בין הוראת מרכיבי אופייה היהודי של מדינת ישראל להוראת מרכיביה הדמוקרטיים המהותיים. המחלוקת ליוותה את המעורבים בה לאורך השנים 2010-2012.¹⁹ המחלוקת אף עוררה ויכוח ציבורי והנושא נדון בוועדות הכנסת וסוקר בהרחבה בתקשורת. במהלך התקופה הופסקה כהונת יו"ר ועדת המקצוע לאזרחות וחברים נוספים בה התפטרו, ובאוגוסט 2012 הודח מתפקידו מפמ"ר אזרחות ומנהל המטה לחינוך אזרחי, אדר כהן, במהלך שעור סערה. רק במחצית שנת 2013, לאחר כשנה שבמהלכה לא מונה מנהל למטה, מונתה מפמ"ר מדעי החברה דנה פרידמן לעמוד בראשו (במשרה חלקית).

חינוך לחיים משותפים: עמותת יוזמות קרן אברהם

עמותת יוזמות קרן אברהם פועלת לקידום שוויון וחיים משותפים של יהודים וערבים בישראל. העמותה שמה לה למטרה לקדם במסד הישראלי מדיניות התומכת בשוויון ובחיים משותפים באמצעות תכנון וביצוע של מודלים בשיתוף רשויות המדינה. מיזמים רחביהיקף מתבצעים

17 ג' סלומון ומ' עיסאוי, דו"ח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא חינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים בישראל (הוגש לשרת החינוך פרופ' יולי תמיר), ירושלים: משרד החינוך, 2009. עמותת יוזמות קרן אברהם קידמה את הקמת הוועדה ותמכה בפעילותה, ומוחמד דראושה, מנכ"ל שותף ביוזמות קרן אברהם, אף היה חבר בה.

18 סלומון ועיסאוי (הערה 17 לעיל), עמ' 3.

19 ראו הרחבה בפרק ב' להלן (מודל חינוך לחיים משותפים), סעיף 4 (חיזוק מקצוע האזרחות).

בתחומים שונים הנוגעים לחיי היום-יום של האזרחים משתי קבוצות האוכלוסייה: בתחום התעסוקה (בשיתוף משרד התמ"ת וגופים נוספים), בתחום התכנון העירוני ושיתוף הפעולה האזורי (בשיתוף רשויות מקומיות), ביחסים בין משטרת ישראל לחברה הערבית (בשיתוף המשטרה), בתחום קידום השירותים השוויוניים ועוד.

תחום החינוך הוא תחום מרכזי בפעילותה של עמותת יוזמות קרן אברהם מאז הקמתה לפני 25 שנה, מתוך הכרה בכך שמערכת החינוך היא צומת מרכזי המשפיע יותר מכל על התהוות מגמות בחברה הישראלית. מחד גיסא מערכת החינוך משמשת מראה לחברה הישראלית; התפיסות המנחות אותה, תוכני השיעורים והפעולות החינוכיות, הקצאת המשאבים, תגבור מקצועות בבתי הספר לעומת הוצאת מקצועות אחרים מליבת תכנית הלימודים – כל אלה משקפים בדרך כלל תפיסות הרווחות בציבור או תפיסות שמקדמים משרד החינוך והעומדים בראשו באותה עת, והמסמנות את שינויי המגמות במרוצת השנים. מאידך גיסא, מערכת החינוך אינה רק תולדה של תפיסות רווחות – היא גם כר טבעי ועיקרי ליצירת תודעה, לשינוי תפיסות ולקידום ערכים ראויים שהחברה מעוניינת לבסס ולהקנות להם עדיפות על פני ערכים אחרים באמצעות החינוך. אם חברה מעוניינת לחולל שינוי יסודי בתפיסות הציבור, לשרש סטראוטיפים ודעות קדומות, לקדם ערכים ליברליים ודמוקרטיים ולטפח אזרחות משותפת – מערכת החינוך היא זירת הפעולה המתבקשת.²⁰

דא עקא, שמערכת החינוך הציבורית בישראל מחולקת לזרמים נפרדים: ממלכתי, ממלכתי-דתי, ממלכתי-ערבי וחרדי. לא זו בלבד שתלמידי ישראל אינם נפגשים אלה עם אלה (הם עשויים להיתקל זה בזה לראשונה בצאתם לעבודה או במסגרת הלימודים העליתכונים, אך עשויים גם לא להיפגש כלל), הם אף אינם לומדים את אותם התכנים בבתי הספר. חוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953, אמנם איחד את הזרמים הפוליטיים הרבים שהיו בחינוך עד חקיקתו, אך הותיר על כנה את ההפרדה הבסיסית בין הזרם הערבי לזרם היהודי (וכן את הזרם הממלכתי-דתי והחרדי). בכל עשרות השנים שחלפו מאז חקיקת החוק לא השכילה מערכת החינוך – ואולי החברה הישראלית בכללותה – למצוא את הדרך לגשר על הפערים שיוצרת הפרדה זו. אף שבין מטרות החינוך הממלכתי המפורטות בסעיף 2 לחוק מצוינת למשל המטרה "להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל" – למעשה מערכת החינוך העברית מלמדת מעט מאוד מזה או אינה מלמדת כלל. תלמידים יהודים רבים צלחו את החינוך הממלכתי בלא שנדרשו ללמוד את השפה הערבית ובלא שהכירו ולו במעט את התרבות הערבית או את המורשת הערבית בישראל. מנגד,

20 בשנות השבעים, כשהשתרשה בישראל ההבנה שיש להגן בכל דרך על פרחי הבר הנכחדים, נרתם משרד החינוך לשילוב ערך זה בבתי הספר ובגנים (לא דווקא בתחום דעת מסוים). המורות והגננות היו אז חוד החנית במאבק וסיסמת המבצע הייתה "צא לנוף אך אל תקטוף". את עבודת החינוך העיקרית עשו הילדים במשפחותיהם ובמרחב הציבורי, לאחר שנשמע בהם ערך אהבת הטבע וההגנה עליו במחיר של ויתור על תועלת אישית בדמות פרחים צבעוניים.

המצב בצד השני טוב יותר, כצפוי: המיעוט הערבי לומד עברית בבתי הספר החל בכיתה ג' וחלה עליו החובה להיבחן בבחינת בגרות בעברית בבית הספר התיכון, והוא אף לומד תרבות עברית בתחומים שונים. אך גם בשטח זה ניתן וראוי לעשות יותר מכפי שנעשה. יתר על כן, מערכת החינוך מעולם לא בנתה מנגנון שיפגיש את בני הנוער משתי הקבוצות ויעודד פעילויות משותפות.

אם כן, במובן מסוים ניתן לומר כי עמותת יוזמות קרן אברהם אינה פועלת בתחום החינוך לשינוי המדיניות כך שתעודד חיים משותפים, כפי שהיא עושה בתחומים אחרים, אלא מנסה לדרבן את משרד החינוך לגבש לראשונה מדיניות מוצהרת בתחום החינוך לחיים משותפים ולבצע אותה. פעילות העמותה בזירה המקצועית והציבורית, לצד פיתוח תכניות חינוכיות ויישומן במערכת החינוך בשיתוף משרד החינוך ושותפים נוספים, נועדה לקדם מדיניות ראויה לחינוך לחיים משותפים.

עמותת יוזמות קרן אברהם גורסת כי החינוך לחיים משותפים של יהודים וערבים צריך להיות נחלתם של כל זרמי החינוך הציבורי לאורך זמן ובכל שלבי החינוך – מגן הילדים ועד סיום בית הספר התיכון, כפי שיפורט להלן. זה הזמן וזה המקום לחנך את אזרחי המחר לקבל את האחר ולהנחיל להם את ערכי הדמוקרטיה המשותפים לכלל האזרחים. חינוך לחיים משותפים, בדומה לתחומים אחרים בחינוך ערכי, אינו נכלל רק במקצועות מסוימים, אלא בכל המקצועות; יש לכלול אותו בסדר היום הקבוע של בית הספר ולהחילו באופן שוטף בפעולות חווייתיות ולא רק בלימוד. עליו לכלול לימוד משמעותי של שפת הקבוצה השנייה (לצורכי תקשורת בין־אישית) ושל תרבותה וכן מפגשים עם בני הקבוצה השנייה (או הקבוצות האחרות); מפגשים אלה אינם אמורים להיות חד־פעמיים אלא סדירים ומתמשכים. תפיסה זו באה לידי ביטוי בתכניות של יוזמות קרן אברהם בתחום החינוך ובמודל החינוכי שהיא מקדמת, תוך שיתוף פעולה עם משרד החינוך, עם הרשויות המקומיות ועם גופים נוספים, לצד פעילות ציבורית תומכת.

פרק ב'

מודל חינוך לחיים משותפים

1 | הרציונל

א. החזון

החזון המנחה את יוזמות קרן אברהם בפעולותיה בתחום החינוך הוא חברה ישראלית רבת-תרבותית ושוויונית, שבה האזרחים הערבים והיהודים חיים בשיתוף הנרקם מגיל צעיר, ושהשפות הרשמיות בה, שפות הארץ – עברית וערבית – נלמדות, מדוברות ונראות, כביטוי לתרבויות ולאוכלוסיות שהן מייצגות. חינוך לחיים משותפים, בדומה לחינוך אזרחי בכלל, מתרחש (או נעדר) במרחבים שונים בדרכים שונות: בחיק המשפחה, במרחב הציבורי, באמצעות כלי התקשורת והחברים, בחינוך הבלתי-פורמלי ועוד. עם זאת אין חולק כי לחינוך הפורמלי – היינו בבתי הספר ובגני הילדים – השפעה מכרעת על הילדים ועל הנוער בשנות ההתעצבות של אופיים ושל תודעתם האזרחית. השפעה זו מתרחבת ומעמיקה כאשר הרשויות המקומיות וקהילות בתי הספר (הצוות החינוכי במלואו, הסגל המנהל, הורי התלמידים) שותפות לפעולות חינוכיות אלה.

ב. התפיסה החינוכית

על פי התפיסה המנחה את יוזמות קרן אברהם, ראוי שהחינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים יתקיים בכל שלבי החינוך באופן עקבי ומערכתי, כחלק מהחינוך האזרחי. בדומה לנושאים ערכיים אחרים בחינוך, אין לרכז את החינוך לחיים משותפים במקצוע מסוים, וודאי שלא ניתן להנחילו בפעילויות חד-פעמיות. יש לשזור אותו במקצועות הרלוונטיים השונים (היסטוריה, גאוגרפיה, מולדת, אזרחות, ספרות ועוד) ולהוסיף לכך פעולות חינוכיות ייחודיות, הן לימודיות והן חווייתיות. בין היתר, ראוי שחינוך לחיים משותפים יכלול היכרות מעמיקה ומעשית של תרבותו ושפתו של האחר ומפגשים קבועים ומתמשכים עם הצד השני, זאת לצד חינוך לקבלת האחר ולערכים הדמוקרטיים שעליהם מושתתת מדינת ישראל.

עקרונות אלה, העומדים בבסיס המודל החינוכי שפיתחה עמותת יוזמות קרן אברהם, קיבלו ביטוי ממשי בדו"ח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא החינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל,²¹ שהוגש לשרת החינוך פרופ' יולי תמיר בינואר 2009.

2 | המודל החינוכי

על פי התפיסה החינוכית שתוארה לעיל וכדי להדגימה, פיתחה עמותת יוזמות קרן אברהם את מיזם "השפה כגשר תרבותי" – מודל פעולה לקהל יעד מוגדר, שבמרכזו שלוש תכניות חינוכיות המשלימות זו את זו. תכניות אלה פותחו בהדרגה על בסיס ידע מקצועי מצטבר – אקדמי ומעשי – והעמותה מיישמת אותן במערכת החינוך בשיתוף משרד החינוך והרשויות המקומיות. תכלית הפעולה לקדם יישום של מדיניות חינוך לחיים משותפים במערכת החינוך המרכזית, שתהא ראויה ומתאימה לצרכים העולים מן השטח.

ביצוע התכניות נועד לאפשר לשותפים לבחון את המודל ולהעריך את איכותו ואת השפעתו וכן את ההיתכנות ליישומן במערכת החינוך בהיקף נרחב אם יוחלט לעשות כן. התכניות מופעלות בהיקף גדול דיו כדי שניתן יהיה להעריך את המשאבים הכספיים והאנושיים הנדרשים ליישומן בכלל המערכת ולבדוק את מידת השפעתן והצלחתן באמצעות הערכה מקצועית מקיפה.

לצד יישום התכניות בשיתוף משרד החינוך, פועלת עמותת יוזמות קרן אברהם בדרכים נוספות לקידום החינוך לחיים משותפים במערכת החינוך המרכזית, כפי שיפורט להלן בסעיף 4 (פעולות נוספות, הסברה ושכנוע).

א. התכניות

המודל החינוכי כולל שלוש תכניות משלימות, וכולן מיועדות לתלמידי כיתות ה'-ו' בבתי ספר עבריים ועבריים ולצוותים החינוכיים בהם:

1. התכנית "יא סלאם" להוראת השפה והתרבות הערבית בבתי ספר יסודיים עבריים²²

התכנית "יא סלאם" להוראת השפה והתרבות הערבית נלמדת בכיתות ה'-ו' בהיקף של שני שיעורים בשבוע, עם מורה ערבייה המשולבת בצוות בית הספר (רוב מורי התכנית הם מורות, ולכן מטעמי נוחות ההתייחסות במסמך היא בדרך כלל בלשון נקבה). התכנית מתמקדת בהוראת השפה הערבית המשמשת לתקשורת בין-אישית ובהוראת התרבות הערבית העכשווית, כחלק

21 סלומון ועיסאוי (הערה 17 לעיל).

22 התכנית "יא סלאם" נלמדת בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) בכ-200 בתי ספר יסודיים עבריים ברחבי הארץ. לפירוט על התכנית ראו להלן פרק ד' (תכנית הלימודים "יא סלאם").

מקידום חיים משותפים של יהודים וערבים בישראל. מאז שנת הלימודים תשנ"ח (1997-1998) מחייבת הנחיית משרד החינוך להורות ערבית בכיתות ז'-י' בחטיבת הביניים בלבד. חובה זו חלה רק על הוראת הערבית תקנית ("ספרותית"), ועל פי ההערכות היא מיושמת ב-60 עד 70 אחוזים מבתי הספר, וגם בהם היא נלמדת בדרך כלל שלוש שנים או שנתיים בלבד. התכנית "יא סלאם" נועדה, בין היתר, להקדים את מועד תחילת לימוד השפה ולהאריך את המשכו.²³

2. העשרה בשפה ובתרבות העברית בבתי ספר יסודיים ערביים²⁴

פעילויות ההעשרה בשפה ובתרבות עברית עכשווית נערכות בכיתות ה'-ו' בבתי ספר ערביים פעמיים עד שלוש פעמים בשנה. הפעילויות החווייתיות נועדו להקנות לתלמידים הערבים ידע בסיסי על התרבות ועל חיי היומיום של בני גילם היהודים.

תלמידים בחינוך הממלכתי הערבי אמנם לומדים עברית החל בכיתה ג' (לכל המאוחר),²⁵ אך רבים בכיתות ה'-ו' (ואף בכיתות גבוהות יותר) אינם מסוגלים לנהל שיחה פשוטה בעברית. השונות ברמת הידע בין אזורים ובין בתי ספר רבה, ומתברר כי רוב התלמידים הערבים בגילים אלה כמעט אינם חשופים לאורח חייהם ולתרבותם של בני גילם היהודים.²⁶ מציאות זו התבררה לצוות יוזמות קרן אברהם בעת שהחל ביישום התכנית "מפגשי יא סלאם", שבמסגרתה נפגשים תלמידים יהודים וערבים הלומדים בכיתות ה'-ו'. לפיכך פיתחה העמותה פעילויות העשרה בשפה ובתרבות העברית לבתי הספר הערביים, המהוות במידה מסוימת תמונת ראי לפעילויות התרבות הערבית הנערכות זה שנים בבתי ספר ערביים במסגרת התכנית "יא סלאם" להוראת הערבית.

23 לחסמים בהוראת הערבית שהובילו לפיתוח התכנית "יא סלאם" ראו פרק ג' להלן (התפתחות המודל והמיזם), סעיף ו'; לחשיבותה של הוראת הערבית כחלק מחינוך לחיים משותפים ראו פרק ד' (תכנית הלימודים "יא סלאם").

24 בשנת הלימודים תשע"ג (2012-2013) נערכו פעילויות תרבות עברית ב-60 בתי ספר ערביים במחוז הצפון ובמחוז חיפה בשיתוף משרד החינוך. בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) עתידים להינתן שיעורי העשרה בכל בתי הספר הערביים המשתתפים בתכנית "מפגשי יא סלאם". עוד על העשרה בשפה ובתרבות עברית בבתי ספר ערביים ראו פרק ה' (העשרה בשפה ובתרבות העברית בבתי ספר יסודיים ערביים).

25 על פי הנחיות משרד החינוך, השפה העברית נלמדת בבתי הספר הערביים בהיקף של 4-5 שעות שבועיות בכיתות ג' עד ט'. בבתי ספר אלה חלה החובה להיבחן בבחינת בגרות ברמה של שתי יחידות לימוד לפחות. בכיתות י'-י"ב נלמדת העברית בהיקף של שתי שעות שבועיות לפחות וחלה החובה להיבחן בבחינת בגרות ברמה של שתי יחידות לימוד לפחות (עד 5 שעות שבועיות לפחות ובחינה ברמה של 5 יחידות לימוד).

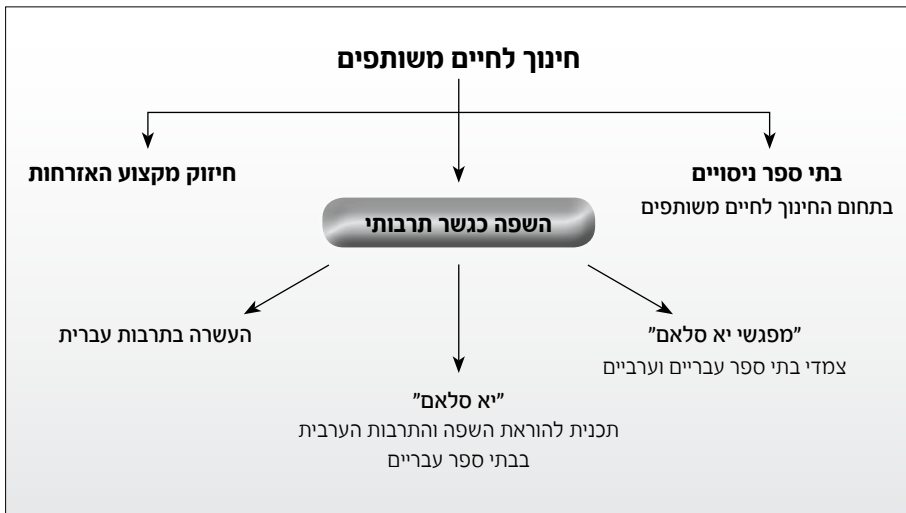
26 בעשור האחרון חלה ירידה בחשיפת בני הנוער הערבים לתרבות ולשפה העברית, בין היתר בשל התרבות ערוצי הלוויין ואתרי האינטרנט הערביים בארץ ובעולם.

3. תכנית "מפגשי יא סלאם"²⁷

תכנית "מפגשי יא סלאם" מתקיימת אף היא בבתי ספר יסודיים עבריים וערביים, ומשתתפים בה תלמידי כיתות ה' ו' והצוות החינוכי בבית הספר. התלמידים הערבים בשכבות גיל אלה לומדים עברית ומשתתפים בפעילויות העשרה בתרבות עברית, ואילו התלמידים היהודים לומדים את השפה והתרבות הערבית מפי מורה ערבייה על פי התכנית "יא סלאם" (לרבות השתתפות בפעילויות העשרה בתרבות הערבית).

תכנית המפגשים נועדה לפתח שותפות חינוכית ארוכת טווח בין צמדי בתי ספר יסודיים ערביים ועבריים שכנים באמצעות מפגשים מתמשכים של הצוותים החינוכיים ושל התלמידים ובאמצעות עבודה חינוכית משותפת.

תרשים 1 • מודל חינוך לחיים משותפים

27 בשנת הלימודים תשע"ג (2012-2013) יושמה התכנית ב-60 בתי ספר עבריים וערביים שכנים במחוז חיפה ובמחוז הצפון ולמעלה ממחציתם ממשיכים ליישמה בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014). עוד על תכנית "מפגשי יא סלאם" ראו פרק ו' להלן.

ב. קהל היעד

שלוש התכניות המרכיבות את המודל החינוכי של יוזמות קרן אברהם מכוונות לשני קהלי יעד עיקריים:

1. כיתות ה'-ו' בחינוך העברי ובחינוך הערבי

עמותת יוזמות קרן אברהם בחרה את תלמידי השכבה הבוגרת של בית הספר היסודי – כיתות ה'-ו' – כקהל יעד להדגמת המודל. סיבות אחדות הנחו את הבחירה בשכבת גיל זו: מדובר בילדים צעירים יחסית (גיל 10-12) שעדיין אינם שבויים לחלוטין בדעות קדומות²⁸ ושמתיאמים לפעולות הכלולות חינוך חווייתי. יתר על כן, יש יתרון משמעותי בהתחלה בגיל צעיר ככל האפשר גם בכל הנוגע לרכישת שפה. עם זאת, בני 10-12 בוגרים דיים לקיים מפגשים עם בני הלאום השני ולדון בנושאים הקשורים בקבלת האחר, ברב־תרבותיות ובמידה מסוימת אף במרכיבי הסכסוך היהודי-ערבי – הכול בדרך מקצועית המותאמת לגיל מבחינה פדגוגית. נימוק חשוב נוסף לבחירה בשכבת גיל זו הוא היותה חוליית קישור בין החינוך היסודי לחינוך העל־יסודי. יישום נכון של המודל, תוך מתן תשומת הלב הראויה לגישור בין בית הספר היסודי לחטיבת הביניים ליצירת רצף חינוכי, יאפשר להרחיבו בהדרגה לתלמידים בוגרים יותר.

2. כלל קהילת בית הספר

המודל החינוכי של "יא סלאם" אמנם מתמקד בתלמידי כיתות ה'-ו', אך כולל התייחסות שאינה פחותה בחשיבותה לקהילת בית הספר – הצוות המנהלי, הצוות החינוכי וההורים. גישה זו מתבטאת, למשל, בהשתלבות המורה הערבייה בחדר המורים ובחיי היום־יום של בית הספר העברי (לרבות השתתפות באספות הורים, בתורניות, בשיבות צוות, בטיולים, בטקסים וכדומה). בתכנית "מפגשי יא סלאם" נערכות השתלמויות למנהלים ולרכזי התכנית בבתי הספר במקביל למפגשי התלמידים, וכן מפגשים משותפים (מונחים) לצוותים החינוכיים היהודיים והערביים. למעורבות פעילה של הצוות החינוכי חשיבות רבה בהרחבת השפעת התכנית אל מעבר לשיעור או לפעילות מסוימת, וללא ספק היא מקרינה גם על פעילות הילדים. יתר על כן, מעורבותם של הצוות החינוכי ושל מנהלי בתי הספר והכשרת המנהלים ורכזי התכנית בבתי הספר צפויות לתרום להטמעת התכנית ולהמשך העשייה בתחום החינוך לחיים משותפים בבתי הספר המשתתפים בתכנית אף לאחר תום שלוש שנותיה. שיתוף ההורים בפעילויות שיא – למשל יום ערבית בבית ספר עברי שבו לומדים ערבית בתכנית "יא סלאם", מפגש משותף או אירוח בביתם במסגרת תכנית המפגשים – תורמים אף הם להרחבת מעגלי השפעתה של התכנית על הקהילה.

28 למרות האמור לעיל, הניסיון והמחקר מוכיחים שכבר בגיל זה הושרשו סטראוטיפים רבים ולעתים אף גזענות. זו אחת הסיבות להמלצה של עמותת יוזמות קרן אברהם להתחיל בחינוך לחיים משותפים בגן חובה, כפי שהודגש אף בדו"ח סלומון-עיסאוי (הערה 17 לעיל), ולהמשיכו ברציפות.

ג. השילוב בין התכניות

שלוש התכניות, המרכיבות את מיזם "השפה כגשר תרבותי", משלימות זו את זו לכדי דגם בר-קיימא של חינוך לחיים משותפים: כל אחת מהקבוצות זוכה לחשיפה משמעותית לשפה ולתרבות של הקבוצה השנייה, והמפגשים הסדירים בליווי פעולה חינוכית משותפת מאפשרים לתלמידים ולמוריהם להכיר באופן בלתי-אמצעי את בני הקבוצה השנייה ובנותיה, על מאפייניה הדומים והשונים, להבין את עמדותיה ואת תפיסותיה בנושאים השנויים במחלוקת ולקדם עשייה משותפת ארוכת-טווח.

דגם זה מביא לידי ביטוי את התפיסה החינוכית של יוזמות קרן אברהם, המושתתת על ניסיון רב בהפעלת תכניות חינוכיות ועל מחקר, ואשר אומצה במידה רבה בשנים האחרונות, כאמור, הן בדו"ח עיסאו-סלומון והן בהמלצות למדיניות חינוך לחיים משותפים שגובשו לאחר מכן במטה לחינוך אזרחי במשרד החינוך.

שילוב המורות הערביות בצוות החינוכי של בית הספר העברי ובחיי היום-יום שלו במסגרת התכנית "יא סלאם" מקדם כשלעצמו את החינוך לחיים משותפים בקרב התלמידים, בקרב הוריהם ובקרב צוות המורים. חיזוק בולט לכך ניתן בממצאי מחקר ההערכה של התכנית.²⁹ יתר על כן, המורות הערביות בבתי הספר העבריים משמשות עוגן וחוליה מקשרת בין הצוותים בצמדי בתי הספר העבריים והערביים בתכנית "מפגשי יא סלאם". מצד אחד הן חלק מצוות בית הספר שבו הן מלמדות ומתפיסות חינוכית והתלמידים בו הם תלמידיהן, ומצד שני הן משתייכות לקבוצה השנייה, של בית הספר הערבי, בכל הנוגע להיבט התרבותי, הלאומי, הלשוני וכו'. עמדה זו, המאתגרת מאוד, מסייעת להן לגשר בין הקבוצות במהלך המפגשים וכן במהלך עבודתן השגרתית בבית הספר העברי.

3 | אימוץ המודל והרחבתו

לאור הצלחת התכניות כפי שעולה ממחקר ההערכה ומן השטח, ראוי ליישם בבתי הספר את המודל שמציעה עמותת יוזמות קרן אברהם ולממש את המדיניות שהוא מייצג בתחום החינוך לחיים משותפים בשתי דרכים:

א. אימוץ המודל

אימוץ המודל על ידי משרד החינוך משמעו יישום שיטתי ומשולב של שלוש התכניות – לימודי ערבית בתכנית "יא סלאם" בבתי הספר העבריים, פעילויות תרבות עברית בבתי הספר העבריים (כהשלמה וכהעשרה ללימודי העברית הקיימים) ותכנית "מפגשי יא סלאם" – וזאת בכל בתי הספר היסודיים בכיתות ה'–ו'. אפשר לאמץ את המודל בכל בתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים בארץ או לחלופין לאמצו בהדרגה – ראשית במחוז אחד או בשני מחוזות

29 ראו פרק ז' להלן.

של משרד החינוך, ולאחר מכן (אם יוכתר בהצלחה) ביתר המחוזות.³⁰ כך או כך, ביישום המודל יש להקפיד על קשר הדוק בין התכניות ועל מעורבות ושיתוף פעולה של הגורמים הרלוונטיים במשרד החינוך: הנהלות המחוזות, הפיקוח על הוראת הערבית במגזר היהודי, הפיקוח על הוראת העברית במגזר הערבי, המטה לחינוך אזרחי והפיקוח הכולל על בתי הספר.³¹

ב. הרחבת המודל לשכבות גיל נוספות

הרחבת המודל על ידי משרד החינוך משמעה יישומו בשכבות גיל נוספות – בחטיבות הביניים, בתיכון וכן בגני הילדים ובכיתות היסוד הנמוכות. הרחבה כזו תצריך, כמובן, להמשיך ולפתח תכנים פדגוגיים ופעולות נוספות שיילמדו לפני התכניות הקיימות לכיתות ה' ו-ו' ולאחריהן.³² עם זאת, המודל והעקרונות הפדגוגיים המנחים את שלוש התכניות יוכלו לשמש בסיס איתן להתאמתן לשכבות גיל נוספות ולפיתוח תכנים משלימים. גישה זו עולה בקנה אחד עם קידום גישת הרצף החינוכי המנחה את משרד החינוך ואת הרשויות המקומיות בשנים האחרונות.³³

יצירת רצף בחינוך לחיים משותפים בין שכבות הגיל השונות חיונית ביותר להצלחתו. הרחבת המודל על ידי משרד החינוך משמעה אפוא קידום ממשי של החינוך לחיים משותפים, בהתאם למדיניות משרד החינוך, והיא הכרח המציאות.

מיותר לומר, כי אין להתנות את הרחבת המודל לשכבות גיל נוספות באימוץ מלא מלכתחילה של המודל בכל בתי הספר היסודיים. ראוי לתכנן ולקדם את יישום המודל בשכבות גיל נוספות באותם מחוזות או אזורים שבהם מיושמות התכניות בבתי הספר היסודיים כדי ליצור יריעה

30 באופן דומה, בשנת 2010, כאשר אימץ משרד החינוך את התכנית "יא סלאם" להוראת הערבית, הורה מנכ"ל המשרד דאז, ד"ר שמשון שושני, ליישמה במלואה בשלב הראשון במחוז הצפון (נוסף על עשרות בתי הספר שבהם התכנית כבר נלמדה במחוזות חיפה, תל אביב וירושלים). מנהלת מחוז הצפון, ד"ר אורנה שמחון, תרמה במידה רבה לקידום ההחלטה. בה בעת הוכנסה התכנית לראשונה למחוז הדרום לתשעה בתי ספר בבאר שבע, על פי החלטת מנכ"ל משרד החינוך ומנהלת המחוז, עמירה חיים.

31 ראוי להזכיר בהקשר זה גם את התכנית "בואו נדבר" להוראת הערבית תקשורתית של מכון מרחבים, הנלמדת בכיתות ד' ו-ב' בתי ספר יסודיים במחוז המרכז של משרד החינוך. אין מניעה שמשרד החינוך יאמץ את שתי התכניות או אף ימליץ לפתח תכנית אחרת הנשענת על העקרונות שבבסיסן.

32 מאז תחילת יישום התכנית "יא סלאם" להוראת הערבית שוקד צוות התכנית מטעם יוזמות קרן אברהם על גישור בין התכנית שמיושמת בבתי הספר היסודיים לבין לימודי ערבית תקנית ("ספרותית") בחטיבות הביניים, בשיתוף הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך.

33 מודל הרצף החינוכי מקדם פעולות לשיפור רצף הלימוד והרצף החברתי-רגשי הן בין שלבי החינוך השונים (גן, יסודי, חטיבת ביניים, תיכון) והן בין החינוך הפורמלי לחינוך הבלתי פורמלי. הדברים נעשים בשיתוף פעולה בין משרד החינוך לבין הרשויות המקומיות ומסגרות החינוך הבלתי פורמלי. חיזוק הרצף הפדגוגי מתבטא בהתאמה בין תכניות הלימודים וחומרי הלימוד בתחומי דעת בשלבי החינוך השונים, במפגשים בין המורים המקצועיים ועוד. הרצף החברתי-רגשי מתבטא בריכוך המעבר משלב חינוך אחד לשלב הבא וביצירת מערכת ערכים סינרגטית המזינה את כל המסגרות.

רחבה ורצופה של חינוך לחיים משותפים לאורך שנים. רצף כזה יהפוך את החינוך ליעיל יותר ואף יעמיד את התלמידים (ואת מוריהם והוריהם) על חשיבות הנושא.³⁴

יודגש כי התכניות בהיקפן הנוכחי, טובות ככל שיהיו, הן עדיין מצומצמות יחסית מבחינת היקף הפעילות המתבצעת במסגרתן בבתי הספר. מלכתחילה תוכנן לעשות שימוש במינימום המשאבים הנדרשים להצלחתן, וזאת כדי להגדיל את הסיכוי שמשרד החינוך יוכל לאמץ ולבצען בכוחותיו המקצועיים ובמשאביו, אם יחליט כי ראוי לעשות כן. לדוגמה, שעתיים שבועיות הן מעט שבמעט ללימוד שפה (ערבית) בבית ספר, שלושה מפגשים משותפים ("דולאומיים") על פני שנת לימודים שלמה אינם ההיקף המיטבי, וודאי שאין בארבע עד שש פעילויות תרבות עברית במהלך שנתיים כדי לגשר על היעדר היכרות בסיסית של התלמידים הערבים עם התרבות היום-יומית של הרוב היהודי.³⁵ לפיכך ניתן להניח כי הקצאת שעות הוראה נוספות לערבית, לפעילויות תרבות ולמפגשים בין תלמידים ובין מורים תגביר עוד יותר את השפעת התכניות ותקדם את הצלחת החינוך לחיים משותפים. שזירת החינוך לקבלת האחר ולחיים משותפים בתחומי הדעת הרלוונטיים ובפעילויות של בית הספר, מעבר לפעולות שתוארו לעיל כחלק מן המודל, תוסיף אף היא להצלחה בהנחלת הערכים הראויים בתחום זה. לבסוף, שילוב התכניות החינוכיות בפעולות המערכתיות של הרשויות המקומיות³⁶ לקידום חיים משותפים בחינוך ובתחומים נוספים (תרבות, רווחה, תכנון משתף וכדומה) ישפר ללא ספק את הטמעתן בבתי הספר ואת הסיכויים להצלחתן וירחיב את מעגלי השפעתן.

4 | פעולות נוספות, הסברה ושכנוע

לצד שלוש התכניות במסגרת מיזם "השפה כגשר תרבותי", המהוות יחד את עמוד השדרה של מודל החינוך לחיים משותפים, מקיימת עמותת יוזמות קרן אברהם זה שנים פעולות נוספות בתחום החינוך התומכות במודל ובחינוך לחיים משותפים. פעולות אלה הן בחלקן ביצועיות ובחלקן עוסקות

34 בתחום הוראת הערבית, יש הטוענים (ובכללם מפמ"ר ערבית ואסלאם, סגלית שושן, וכן ד"ר שלמה אלון, קידמה בתפקיד לאורך 25 שנים בקירוב), כי קביעת החובה להיבחן בבחינת בגרות בערבית ולו בהיקף של יחידת לימוד אחת, היא הצעד הנחוץ יותר מכול כדי להביע בפני התלמידים (ובפני מוריהם והוריהם) את החשיבות שמייחס משרד החינוך למקצוע הערבית וכדי לשפר את מעמדו.

35 עם זאת, יש לזכור כי עד ליישום המיזם הוראת הערבית בבתי ספר יסודיים עבריים ופעילויות הקשורות לתרבות העברית בבתי ספר ערביים לא נערכו כלל במערכת החינוך. תכניות מפגשים, ככל שהיו בעבר, היו בהיקף קטן מאוד ועל פי רוב באורח אקראי וביזומת עמותות בשיתוף מנהלי בתי הספר, ללא מעורבות מערכתית פעילה של משרד החינוך ובדרך כלל ללא מעורבות משמעותית של הצוות החינוכי. מבחינה זו, יישום התכניות בשנים האחרונות בשיתוף פעולה עם משרד החינוך הוא פריצת דרך בלתי מבוטלת ואף דגם שניתן וראוי להרחיבו בהדרגה.

36 הכוונה הן לרשויות מקומיות ביישובים או באזורים מעורבים והן לרשויות ערביות ויהודיות שכנות.

בהסברה בזירה הציבורית. העמותה משתתפת בדיונים בנושאים רלוונטיים לתחום בוועדות הכנסת, עורכת כנסים מקצועיים והשתלמויות, ונציגיה משתתפים דרך קבע בכנסים חינוכיים ובוועדות מקצועיות הקשורות לתחומי עיסוקה. העמותה פועלת לקידום החינוך לחיים משותפים בזירה הציבורית ובתקשורת, בין השאר בדרכים אלה:

א. קידום הוראת השפה והתרבות הערבית בחינוך העברי

עמותת יוזמות קרן אברהם רואה את הוראת השפה והתרבות הערבית כרכיב חשוב בחינוך לחיים משותפים של יהודים וערבים בישראל³⁷ ולפיכך פועלת בדרכים שונות כדי לקדם את המקצוע ולשפר את ההוראה ואת חומרי הלמידה. מטרתה להביא לידי כך שלימודי הערבית יהיו לימודי חובה בבתי הספר היסודיים ובחטיבות העליונות.

בין היתר פועלת העמותה לחיזוק הכשרתם של המורים לערבית במוסדות ההשכלה הגבוהה, לשיפור הכשרתם של המורים במשרד החינוך ולשיפור הפדגוגיה והחומרים המשמשים בהוראת הערבית. תכניות ההכשרה מייחסות חשיבות רבה להכרת התרבות הערבית העכשווית ולהקניית יכולת שיח בערבית דבורה. נושאים אלה באים לידי ביטוי בחומרי הלימוד שפותחו (ספרים, אתרי אינטרנט, פעילויות תרבות בערבית), בהשתלמויות ייחודיות לכלל המורים לערבית ועוד.³⁸

ב. שילוב בין מגזרי של מורים

בתכנית "יא סלאם" בבתי הספר היסודיים העבריים ברחבי הארץ מלמדים 85 מורות ומורים ערבים. יתרונם כמורים לערבית ברור – הם יכולים לייצג היטב את התרבות הערבית העכשווית ולנהל את השיעור בערבית. אך לצד יתרונות מובהקים אלה כמורים לערבית, ניכרת בשטח ההשפעה החיובית של השתלבותם בבתי הספר העבריים ללא קשר למקצוע שהם מלמדים. יתרה מזאת, התברר כי המורים שאותו והוכשרו ללמד בבתי הספר העבריים הם ברובם המכריע כישרוניים ושואפתניים במיוחד ולחלקם הוצעו במהלך השנים תפקידים נוספים בבתי הספר העבריים שבהם הם מלמדים.

37 התכנית "יא סלאם" להוראת השפה והתרבות הערבית בבתי ספר יסודיים, שיישומה החל בשנת 2005, הייתה התכנית הנרחבת הראשונה שפיתחה והפעילה עמותת יוזמות קרן אברהם במערכת החינוך.

38 דוגמה לפעולה חינוכית בתחום זה היא פיתוח והפעלה של "מחנה ערבית" בשיתוף הפיקוח על הוראת הערבית, המטה לחינוך אזרחי וגבעת חביבה. מדובר בהשתלמות חווייתית של יומיים-שלושה לתלמידי מגמת ערבית בבתי ספר תיכוניים, ובמסגרתה זוכים תלמידי המגמה להעשרה בנושאים של תרבות ערבית עכשווית, בערבית מדוברת, בקבלת האחר ועוד, והם אף מבקרים ביישובים ערביים. דוגמה לפעילות של עמותת יוזמות קרן אברהם בזירה הציבורית בתחום הוראת הערבית היא המאבק שהובילה העמותה, לצד גופים נוספים, נגד החלטת ועד ראשי האוניברסיטאות בשלהי שנת 2011 לבטל את הבונוס המוגדל לבוגרי 5 יחידות לימוד בערבית (וגם לבוגרי 5 יחידות לימוד באזרחות) בחישוב הציון המשוקלל לצורך קבלה לאוניברסיטה. לאחר פעולה ציבורית נרחבת, לרבות השתתפות בדיון מיוחד בוועדת החינוך של הכנסת, בוטלה ההחלטה.

עמותת יוזמות קרן אברהם תומכת בשילוב מורים ערבים בבתי ספר עבריים ובשילוב מורים יהודים בבתי ספר עבריים במקצועות נוספים ומקדמת את הנושא בשיתוף פעולה עם ארגונים נוספים בזירה הציבורית, באמצעות עריכת כנסים, השתתפות בדיונים פרלמנטריים ועוד. השילוב הבין־מגזרי של מורים יכול לתרום לחינוך לחיים משותפים בבחינת "טוב מעשה מדיבור" ולגשר על הפער בין החברות, בין היתר לנוכח הזרמים הנפרדים בחינוך. פרט לתרומה הישירה לחינוך, השילוב הבין־מגזרי מרחיב את היצע המורים האיכותיים העומדים לרשות בתי הספר. יתרון בולט במיוחד בשילוב מורות ומורים ערבים בבתי ספר עבריים הוא צמצום האבטלה: לפי הערכות ומאגרי רישום שונים, בין 7,000 ל-12,000 מורים ערבים (רובם ככולם מורות) בעלי תעודות והכשרה אינם עובדים בהוראה, ולעומת זאת נשמעות ללא הרף טענות על מחסור במורים בבתי הספר העבריים, בעיקר במקצועות הליבה.³⁹

ביוני 2013, לקראת שנת הלימודים תשע"ד, השיק משרד החינוך תכנית חמש־שנתית לשילוב 500 מורים ערבים בבתי ספר עבריים במקצועות אנגלית, מתמטיקה ומדעים לצד ערבית.

ג. חיזוק מקצוע האזרחות והחינוך האזרחי בבתי הספר העבריים והערביים

בשנים האחרונות התפתח דיון ער על האופי הראוי של תכנית הלימודים באזרחות. הדיון נסב על האיזון הראוי בין הוראת ההיסטוריה הציונית ואופייה היהודי של המדינה ("הפן הפרטיקולרי") לבין הוראת העקרונות האוניברסליים של הדמוקרטיה ("הפן האוניברסלי"). נשמעו טענות נגד תכנית הלימודים וספרי הלימוד, ולפיהן הוראת האזרחות מדגישה יתר על המידה את היסודות הדמוקרטיים-ליברליים של המדינה ופחות מדי את יסודותיה היהודיים, וכי בהוראת האזרחות ניכרות השפעות פוסט־ציוניות.⁴⁰ מנגד טענו אחרים כי דווקא המאפיינים המהותיים של הדמוקרטיה (זכויות אדם, שוויון, יחסי רוב-מיעוט ועוד) אינם מודגשים במידה מספקת, שכן ההוראה מתמקדת בפן הפרוצדורלי של המשטר הדמוקרטי, וכי העמקת הידע בהיסטוריה ציונית מקומה בשיעורי ההיסטוריה ולא בשיעורי האזרחות. כל זאת בתקופה שבה מחקרים וסקרים שונים מראים כי הגזענות זוקפת את ראשה ותלמידי ישראל מביעים עמדות הקוראות תיגר על הדמוקרטיה.⁴¹

39 ראו: "נתונים על השתלבות מורים ערבים במערכת החינוך", הכנסת: מרכז המחקר והמידע, 5 בדצמבר 2012, <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03188.pdf>; "שיבוץ מורים ערבים במערכת החינוך", הכנסת: מרכז המחקר והמידע, 21 בנובמבר 2011, <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m01941.pdf>.

40 טענות אלה הועלו לראשונה בנייר עמדה מטעם המכון לאסטרטגיה ציונית, והוא אף נדון בפורום רחב בוועדת החינוך של הכנסת ב-25 בנובמבר 2009, בהשתתפות אנשי יוזמות קרן אברהם. בנייר העמדה נדרש משרד החינוך לגנוז את דו"ח ועדת קרמניצר שאימץ המשרד בשנת 1996 ולפסול את ספר הלימוד לחטיבה העליונה "להיות אזרחים בישראל". ראו יצחק גייגר, "לימודי האזרחות – חינוך או אינדוקטרינציה חד־כיוונית? נייר עמדה בנושא לימודי האזרחות בישראל", ירושלים, 2009.

41 למחקרים וסקרים בנושא זה ראו פרק המבוא לעיל.

עמותת יוזמות קרן אברהם סבורה כי מקצוע האזרחות הוא מקצוע ייחודי, משום שהוא נלמד על פי תכנית לימודים אחת בשלושת זרמי החינוך שבפיקוח משרד החינוך. ייחודו בכך שהוא מדגיש את השווה והמשותף בין אזרחי המדינה, ולכן יש ביכולתו לאחד בין חלקי החברה, לקרבם זה לזה ולגשר על פני הפערים ביניהם. מאפיין זה הוא יקרמציאות בחברה מגוונת ושסועה כחברה הישראלית, ולפיכך ראוי לשמור עליו מכל משמר. יש לנצל את השעות המועטות יחסית המוקצות ללימודי אזרחות להכרת העקרונות הדמוקרטיים המהותיים המאפיינים את שיטת המשטר בישראל לצד מאפייני הייחודיים כמדינה יהודית, להכרת הקבוצות השונות בחברה ולמתן כלים לתלמידים לחשיבה ביקורתית המתבססת על היכרות, על ידע ועל מעורבות חברתית ואזרחית. לכן מצער כי דווקא בתקופה שבה חלה התחדשות והעמקה במקצוע האזרחות⁴² נפתחה מתקפה חסרת תקדים שמטרתה לעקר אותו מייחודו זה.

כארגון התומך לאורך שנים תמיכה פעילה בחינוך אזרחי ובחיזוק הדמוקרטיה הישראלית, נוקטת עמותת יוזמות קרן אברהם עמדה ברורה וקוראת לחזק את ייחודו של מקצוע האזרחות כפי שתואר לעיל. הרצון לשמר זהויות פרטיקולריות (דתיות, אתניות, לאומיות) ואף להנחיל אינו יכול לבוא על חשבון מחויבותה של המדינה להנחיל תודעת אזרחות משותפת, ולא ניתן לעשות זאת בלא לתת מקום להבעת עמדות השונות מן הקונצנזוס או מן העמדה הרשמית של המדינה, תוך מתן הנמקה לעמדה הרשמית כאשר הדבר נדרש. הצגת מגוון דעות ומתן כלים לחשיבה ביקורתית הם הכרח המציאות במערכת חינוך נאורה במדינה דמוקרטית. עמותת יוזמות קרן אברהם משתתפת באופן פעיל בשיח על מעמדו ועל אופיו של המקצוע, הן בזירה הציבורית והן בשדה ובשותפות עם משרד החינוך, וקוראת לתמוך בחינוך אזרחי פעיל המעודד היכרות ממשית בין קבוצות בחברה, בחינוך לקבלת האחר ובמעורבות חברתית.

ד. פיתוח מודלים מתקדמים לחינוך לחיים משותפים

כפי שבכל תחומי הלימוד והחינוך אין די בהבאת כל התלמידים לרמה הנדרשת אלא יש לעודד מצוינות ולקדם כל תלמיד עד מלוא יכולתו, כך גם בחינוך לחיים משותפים. ראוי ליישם את מודל הפעולה שמציעה עמותת יוזמות קרן אברהם בכל בתי הספר במערכת החינוך המרכזית בישראל. לצד מודל בסיסי זה מפתחת העמותה מודלים מתקדמים לחינוך לחיים משותפים, למשל תכנית להפיכת בתי ספר לבתי ספר ניסויים בתחום החינוך לחיים משותפים (בדומה לבתי ספר ניסויים בתחומים אחרים, כגון אמנות, סביבה, בית הספר הדמוקרטי וכדומה). גף הניסוי והיזמות והמטה לחינוך אזרחי במשרד החינוך בשיתוף עמותת יוזמות קרן אברהם מובילים יוזמה זו עם כמה צמדים של בתי ספר עבריים וערביים, בהם נעשה ניסוי מתועד

42 בין היתר, בשנת הלימודים תשס"ט (2008-2009) הוספה לחטיבת הביניים יחידת לימוד חובה באזרחות (בהיקף של שתי יחידות לימוד ובסך הכול 180 שעות) והונהגה "מטלת ביצוע", שנועדה להעמיק ולגוון את הלימוד ולעודד מעורבות אזרחית הפעילה.

בפיתוח וביישום של תכנית מערכתית לחינוך לחיים משותפים המקיפה את כל קהילת בית הספר. התהליך כולל השתלמויות וייעוץ אקדמי חיצוני לצוותי בתי הספר. בסיום התהליך לאחר חמש או שש שנים (אם צלח) יוכרזו בתי ספר אלה כבתי ספר ניסויים בחינוך לחיים משותפים ויהפכו למרכזי הפצה בתחום.

ה. מיזמים ושיתופי פעולה בתחום החינוך האזרחי והחינוך לחיים משותפים

לצד כל אלה, עמותת יוזמות קרן אברהם מפתחת ומפעילה מיזמים שונים בתחום החינוך האזרחי והחינוך לחיים משותפים בשיתוף פעולה עם עמותות וארגונים נוספים וכמובן עם משרד החינוך והרשויות המקומיות. להלן כמה דוגמאות למיזמים אלה: קורס בשפה ובתרבות הערבית לראשי אגפים ונותני שירות ברשויות מקומיות שבתחומן תושבים ערבים (כרמיאל, מועצה אזורית מנשה); עריכת מחקר מיפוי מקיף של החינוך האזרחי בבתי הספר בישראל ופרסומו, בשיתוף מכון ון ליר, מט"ח ומשרד החינוך;⁴³ פיתוח אתר האינטרנט הדוילשוני "מכנה משותף" לחינוך אזרחי לחיים משותפים, בשיתוף מט"ח <http://commonground.cet.ac.il>; שיתוף פעולה עם הרשת הירוקה ועם החברה להגנת הטבע במסגרת תכנית "מפגשי יא סלאם" ועוד.

43 ראו הערה 15 לעיל.

פרק ג' התפתחות המודל והמיזם

1 | תכנון ופיתוח התכנית "יא סלאם" (2003-2004)

א. הכרה בחשיבות לימודי הערבית

במהלך חמש־עשרה שנות פעולה מעשית בתחום החיים המשותפים של יהודים וערבים, התגבשה ביוזמות קרן אברהם ההכרה בצורך בלימודי הערבית בקרב תלמידים יהודים כחלק מהחינוך לחיים משותפים שיש להשרישו במערכת החינוך המרכזית בישראל. צורך זה נובע בראש ובראשונה מחשיבותה של הכרת שפתו של האחר ותרבותו, ומכאן – קבלת האחר על שונותו. שפה אינה רק כלי שנועד לתקשורת; היא מגלמת מחשבה, תפיסה ותרבות. היכרות מעמיקה וחיובית של השפה והתרבות הערבית בקרב יהודים מאפשרת היכרות הדדית וישירה בין שני המגזרים, בסיס למפגש בין בני הרוב היהודי לבני המיעוט הערבי ופתח לדיאלוג שבו כל צד מייצג את עצמו ואת מחשבותיו ומורשתו בשפתו שלו ומבין את שפתו של האחר. כל זאת בהינתן שבחינוך הערבי נלמדות השפה והתרבות העברית בכל שלבי החינוך, לרבות חובת בחינת בגרות.⁴⁴ הפגיעה הנמשכת והגוברת במעמדה הרשמי של השפה הערבית והשאיפה לקדם את מימוש סעיף 2(11) לחוק חינוך ממלכתי התשי"ג-1953,⁴⁵ לצד העובדה שאין עליה ויכוח כי רובם המכריע של בוגרי מערכת החינוך העברית אינם יודעים ערבית – כל אלה הובילו את עמותת יוזמות קרן אברהם להחלטה לפתח מיזם בתחום הוראת הערבית בבתי הספר העבריים.

44 על פי הנחיות משרד החינוך, עברית נלמדת בבתי הספר העבריים בהיקף של 4-5 שעות שבועיות החל בכיתה ג' עד כיתה ט' ברציפות. חלה חובה להיבחן בבחינת בגרות ברמה של שתי יחידות לימוד לפחות, ובכיתות י"ב נלמדת העברית בהיקף של שתי שעות שבועיות לפחות לשתי יחידות לימוד (ועד חמש שעות שבועיות לפחות לחמש יחידות לימוד).

45 נוסח סעיף 2 לחוק החינוך הממלכתי: "מטרת החינוך הממלכתי הן: ... (11) להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל".

ב. מיפוי

בשנת 2004, כהכנה לפיתוח המיזם, ערכה עמותת יוזמות קרן אברהם מיפוי מקיף של מצב הוראת הערבית בבתי הספר העבריים בישראל, לרבות תכנית הלימודים, ספרי הלימוד, אופן ההוראה, הנתונים של לומדי הערבית במערכת החינוך ועוד. המיפוי חשף את החסמים המרכזיים בהוראת הערבית בבתי הספר העבריים:

1. **יחס שלילי לשפה הערבית:** בציבור היהודי שוררת איבה מובנית כלפי השפה וכלפי דובריה, הניזונה ביסודה מהשסע העמוק בין יהודים וערבים בישראל ומהסכסוך הישראלי-ערבי בכלל. איבה זו מתעצמת אחת לכמה שנים בעת אירועי משבר. המוטיבציה ללמוד ערבית מעטה בשל היעדר רצון ממשי להשתלב במרחב המזרח-תיכוני. הוראת השפה מתוך השקפה של "דע את האויב" מעצימה תחושה זו.

מחקרים מראים כי ההנעה ללימוד שפה נובעת משני טעמים – טעם פנימי (אינטגרטיבי) וטעם חיצוני (אינסטרומנטלי).⁴⁶ במצב המיטבי יהיו שני סוגי ההנעה משולבים זה בזה ויחזקו הדדית את רכישת השפה החדשה. מקובל להניח כי התלמידים הישראלים חסרים הנעה חיצונית או פנימית משמעותית ללימוד השפה הערבית.⁴⁷ היעדר הנעה פנימית נובע מהלכי רוח בדלניים ואף גזעניים ומהקשר שלילי זה של הערבית. העמדות המופנמות השליליות כלפי השפה הערבית עולות בדרך כלל בקנה אחד עם עמדות דומות של הורי התלמידים, ולעתים הן אף מתחזקות בשל העמדות השליליות כלפי השפה בקרב צוותי ההוראה בבית הספר.⁴⁸

2. **לימודי ערבית "אינם כדאיים":** על פי תחושת הציבור, ובכלל זה הורים ותלמידים, אפשר "להסתדר בחיים" ללא ידיעת ערבית (בניגוד לאנגלית, למשל). רוב הערבים בישראל הם דוברי עברית ואין צורך בשפה הערבית לתקשורת עמם; לימודי הערבית אינם מקדמים את הסטודנטים בהשכלה הגבוהה ואינם מעניקים להם זכות או פטור כלשהו. תחושה זו מבטאת את היעדר ההנעה האינסטרומנטלית ("החיצונית") ללימוד השפה.⁴⁹ ירידה מתמדת של מספר הלומדים

46 לומדים בעלי אוריינטציה אינטגרטיבית תופסים את השפה כערך הראוי לטיפוח בזכות עצמו, ואילו לומדים בעלי הנעה אינסטרומנטלית מכירים בערכה של השפה בעיקר כאמצעי למילוי צרכים אישיים וחברתיים (ח' ברוש, "הוראת הערבית בישראל: שני סוגי ערבית בבית הספר העברי", **עיונים בחינוך**, 57-58 [1992], עמ' 349-368).

47 S. Donitsa-Schmidt, O. Inbar & E. Shohamy, "The Effects of Teaching Spoken Arabic on Student's Attitudes and Motivation in Israel", *Modern Language Journal*, 88/2 (2004), pp. 217-228.

48 ח' ברוש וא' ברפאל, "מדיניות לשונית מול מציאות חברתית: הערבית בבית הספר העברי", **עיונים בחינוך**, 59-60 (1994), עמ' 331-335.

49 עם זאת, ניתן לאתר הנעה אינסטרומנטלית אצל תלמידי תיכון יהודים הבוחרים ללמוד ערבית כדי להגביר את סיכוייהם להשתלב בחיל המודיעין בשירותם הצבאי, אם כי הם מעטים.

עקב מכלול הגורמים הביאה במשך השנים לידי צמצום הכשרת המורים לערבית (בעשור שחלף מאז המיפוי היא צומצמה עוד יותר) ולירידת איכות ההוראה, וכך נוצר מעגל קסמים הפוגע במקצוע.

3. **מעמד נמוך של השפה הערבית ושל מקצוע הערבית:** הולכת וגוברת השחיקה במעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית במדינה והערבית אינה מקצוע חובה בחינוך היסודי. לכן מצטרף רפיון האכיפה של הוראת הערבית בחטיבות הביניים (כמקצוע חובה בכיתות ז'-י'), כמתחייב על פי הוראות משרד החינוך⁵⁰ ומעמדו הנמוך של מקצוע הערבית בבתי הספר עצמם.

4. קשיים פדגוגיים ואחרים בהוראת השפה בבתי הספר: היעדר דגשים ברורים בהוראת השפה בתכנית הלימודים הוותיקה (שהייתה בתוקף בעת המיפוי), גישות שונות בהוראה (שמרניות ומתקדמות) וריבוי ספרי לימוד השונים זה מזה בגישתם הפדגוגית, התמודדות בלתי מספקת עם הדיאלוסייה בערבית ("מדוברת" לעומת "ספרותית") ודגש כמעט בלעדי על הוראת הערבית ה"ספרותית", רמה בלתי מספקת של מורים רבים במערכת (המתבטאת בשגיאות, בהגייה לא נכונה, בחוסר ידע בתרבות הערבית ובעיקר בשימוש בעברית כשפת הוראה בלעדית) – כל אלה פוגעים בהוראת הערבית.⁵¹

סקר מקיף בתחום הוראת הערבית שערך מכון דחף בהנהלת ד"ר מינה צמח בשנת 2002 (שנתיים לפני המיפוי שקדם לפיתוח התכנית)⁵² חשף אף הוא ממצאים אלה והדגיש את הסתירה בין ציפיות התלמידים וההורים מלימודי הערבית – הקניית יכולת הבנה ודיבור – לבין מטרותיה של תכנית הלימודים ורמת הידע הנרכש בפועל בחטיבות הביניים – ידע בדקדוק ובתחביר וכישורי קריאה וכתבה מוגבלים בערבית תקנית ("ספרותית") בלבד.

50 חובה זו חלה מאז הוחלט במשרד החינוך בשנת 1995 כי ערבית תילמד כמקצוע חובה בכיתות ז'-ו'. המדיניות אושררה בחוזר מנכ"ל משרד החינוך תשס"ו 9/א, סעיפים 9.7-12, "הוראת הערבית בבתי הספר העבריים". להלכה, הפטור היחיד המאושר הוא לתלמידים הלומדים צרפתית.

51 א' לנדאו-טסרון ואח' (עורכים), "הוראת הערבית מניין ולאן? דו"ח ממפגשים לימודיים: צוות המומחים לנושא הוראת הערבית בחינוך העברי", ירושלים: היוזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2012; י' אור, "חומרי הלימוד להוראת הערבית והתאמתם לתכנית הלימודים, סקירה מוזמנת כחומר רקע לעבודת צוות המומחים לנושא הוראת הערבית בחינוך העברי", ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2011, <http://education.academy.ac.il/Uploads/BackgroundMaterials/Hebrew/%20in%20Arabic%20instruction.pdf>.

52 "מקצוע הערבית בבתי הספר: מה יכול להגדיל את כח המשיכה שלו", מכון דחף, יולי 2002.

ג. התוויית עקרונות תכנית הלימודים "יא סלאם" ובחירת צוות הפיתוח

לאחר ניתוח ממצאי המיפוי הוחלט ביוזמות קרן אברהם להתחיל בפעילות מערכתית שתכליתה להנחיל את לימודי השפה הערבית כמקצוע חובה במערכת החינוך כדי שכל בוגרי מערכת החינוך העברית ישלטו בשפה הערבית ברמה בסיסית לצורכי תקשורת ויכירו את התרבות הערבית. מיזם "השפה כגשר תרבותי" והתכנית "יא סלאם" להוראת השפה והתרבות הערבית בבתי הספר היסודיים שפותחה במסגרתו נועדו לממש תכלית זו.

ראשית הותוו העקרונות המנחים בפיתוח תכנית הלימודים, המתבססים על המיפוי ועל מחקר אקדמי.⁵³ לאחר מכן נבחנו מועמדים אחדים לפיתוח הפדגוגי ולכתיבת חומרי הלימוד של התכנית. הוחלט כי שניים מן המועמדים יפתחו את התכנית בעבודה משותפת: אלה ולסטר מתלאביב ואליאס פלאח אליאס מסח'ני.⁵⁴ השניים התבקשו לפתח תכנית להוראת השפה והתרבות הערבית בכיתות ה'-ו' ברוח העקרונות הפדגוגיים שגובשו, שתתמקד בהכרת האחר ותתרום לחיים משותפים בין יהודים לערבים. התכנית פותחה בשנת 2004 ובשלהי אותה שנה הופק ספר הלימוד הראשון (הזמני) לכיתות ה'-ו', ושמו "השפה כגשר תרבותי: מהדורה ניסיונית".

2 | ההרצה הניסיונית של התכנית "יא סלאם" (2005-2008)

לקראת תחילת יישום התכנית נרקם שיתוף פעולה בין יוזמות קרן אברהם, משרד החינוך והרשויות המקומיות. בתחילה יושמה התכנית ומומנה בידי יוזמות קרן אברהם, אך הוסכם בין השותפים כי עם הרחבת יישום התכנית משנה לשנה תגדל בהדרגה מעורבותן של הרשויות ובעיקר מעורבותו של משרד החינוך, הן בתחום המקצועי והן בהקצאת התקציב.

במהלך שנים אלה פותחו הרכיבים העיקריים בתכנית המשלימים את ההוראה בכיתות, הוכשרה קבוצת המורות הראשונה ושופרו חומרי הלימוד ואופן יישום התכנית – כל זאת בעקבות הצטברות ניסיון ובזכות מחקר הערכה מלווה שנערך.

53 הרחבה על העקרונות הפדגוגיים ראו פרק ד' (תכנית הלימודים "יא סלאם"), סעיף 3.

54 אלה ולסטר נבחרה בזכות ניסיונה הרב כמורה לערבית בבתי ספר עבריים וכמדריכה פדגוגית בהשתלמויות. ספרי הלימוד "שפה מספרת תרבות" שחיברה בעשור הקודם חוללו שינוי מסוים באופן הוראת הערבית בחטיבות הביניים, ובין היתר שולבו בהם השפה והתרבות העכשוויות. אליאס פלאח אליאס, בעל ניסיון רב בהוראת הערבית מדוברת במסגרות שונות, פורמליות ובלתיפורמליות, נבחר כדי לתרום בעיקר להוראת הערבית המדוברת והתרבות הערבית העכשווית.

אבני דרך בתקופה זו:

א. פנייה לראשי הערים חיפה וכרמיאל

עמותת יוזמות קרן אברהם פנתה אל שני ראשי ערים בצפון הארץ – ראש העיר חיפה, יונה יהב, וראש העיר כרמיאל ויו"ר מרכז השלטון המקומי דאז, עדי אלדר, בבקשה כי יפעלו עם העמותה ועם משרד החינוך לשילוב התכנית בבתי ספר עבריים בעירם. הם התבקשו לסייע להרחיב את יישומה של התכנית אם תצליח. העיר כרמיאל נבחרה מכיוון שלאחר אירועי אוקטובר 2000 שררה בעירייה ההבנה שיש צורך לשפר את הקשר של התושבים היהודים עם תושבי הסביבה ולהעמיקו. חיפה נבחרה בהיותה עיר מעורבת, והעומד בראשה יונה יהב כבר הוביל בעבר יוזמת חקיקה בנושא הוראת הערבית (בהיותו חבר כנסת). שני ראשי הערים נענו לאתגר ברצון והיו לחלוצי התכנית.

ב. תחילת יישום התכנית במהדורה הניסיונית בשיתוף משרד החינוך והרשויות המקומיות

באביב 2005, במחצית השנייה של שנת הלימודים תשס"ה, יושמה התכנית לראשונה בשנים עשר בתי ספר בחיפה ובשלושה בתי ספר בכרמיאל. עמותת יוזמות קרן אברהם איתרה והכשירה את המורות בהנחיית הצוות הפדגוגי של התכנית ובשיתוף הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך והעיריות. חומרי התכנית כללו חוברת לימוד במהדורה ניסיונית וחומרי וידאו ושמע שהופקו במיוחד. התכנית נקבעה מראשיתה כתכנית חובה בכיתות ה'–ו' בבתי הספר שבהם נלמדה. להוראתה הוקצו שיעורים שבועיים (נפרדות) והמורות היו מורות מוסמכות לערבית, רובן ככולן ערביות, שהוכשרו בהשתלמות מיוחדת ללמד את התכנית.

ג. החלת התכנית בירושלים ובתל אביב

כעבור שנה, בשנת הלימודים תשס"ו, הצטרפו לתכנית בתי ספר נוספים בחיפה ובכרמיאל והוחלט כי ראוי להרחיבה למחוזות נוספים, ובכללם ירושלים ותל אביב. היענות חיובית מצד הקרן לירושלים ומנהל החינוך של העיר (מנח"י) אפשר ליישם את התכנית בשמונה בתי ספר בירושלים. התכנית יושמה בשיתוף פעולה עם עיריית תל אביב גם בעשרה בתי ספר יסודיים בתל אביב, שבחלקם לימדו ערבית מדוברת בעבר ללא תכנית מוגדרת. כמו כן הצטרפו לתכנית בתי ספר ביישובים נוספים בצפון הארץ.

ד. הרחבה הדרגתית באשכולות והקצאת שעות על ידי משרד החינוך

במהלך השנתיים הבאות (תשס"ז–תשס"ח) התרחב בעקיבות יישומה של התכנית. בשנת הלימודים תשס"ח (השנה השלישית ליישומה) היא נלמדה ב-100 בתי ספר בכ-350 כיתות ה'–ו'. בסך הכול למדו בתכנית כ-12 אלף תלמידים בשנה והוכשרו מעל 50 מורות. הרחבה זו לכדי 12% מבתי הספר היסודיים בארץ נועדה לאפשר ליוזמות קרן אברהם ולמשרד החינוך לבחון את

היתכנות יישום התכנית בכלל מערכת החינוך וכן לבצע מחקר הערכה מעמיק במדגם גדול של בתי ספר.

הרחבת התכנית ביישובים קיימים וליישובים נוספים נעשתה בתיאום עם משרד החינוך והרשויות המקומיות, ובכל שנה נוספו בתי ספר במסגרת אשכולות מלאים של בתי ספר יסודיים שתלמידיהם עתידים ללמוד בחטיבת ביניים אחת. זאת כדי לוודא שהמורים לערבית בחטיבות הביניים ילמדו בבוא העת כיתות שבהן הרוב המוחלט של התלמידים הם בוגרי התכנית בבית הספר היסודי וכדי להכין בהתאם לכך את המורים בחטיבה וכך ליצור רצף לימודי. מדי שנה בשנה, עם החלת התכנית בבתי ספר נוספים, קיבל על עצמו משרד החינוך במחוז חיפה ובמחוז הצפון לממן את שעות ההוראה בבתי הספר שלימדו את התכנית בשנה הקודמת, בהתאם למוסכם, והמורות שהוכשרו ללמד בתכנית נעשו לעובדות משרד החינוך. מחלקות החינוך ברשויות המקומיות שבהן נלמדה התכנית בשנים הראשונות (17 עיריות ומועצות באותה עת) היו מעורבות מאוד אף הן, עודדו את הוראת התכנית בבתי הספר וחלקן אף השקיעו בה משאבים.

ה. איתור מורים והכשרתם

עקב עליית מספרם של בתי הספר המלמדים ערבית בתכנית נוצר צורך להוסיף מורים בכל שנה. לשם כך הותווה הליך ייחודי לאיתור מורים ומורות, להכשרתם להוראת ערבית לדוברי עברית (הוראת הערבית כשפה שנייה) על פי התכנית ולהשתלבותם בבתי ספר עבריים. ההליך – איתור המתאימים, מיונם בכמה שלבים והכשרתם לקראת תחילת ההוראה בהשתלמות מיוחדת בקיץ ובמהלך עבודתם – נעשה בשיתוף פעולה של הצוות הפדגוגי של התכנית עם הפיקוח על הוראת הערבית והפיקוח הכולל במחוזות. המורים הנבחרים כולם בעלי תואר ראשון בשפה וספרות ערבית ובעלי תעודת הוראה.⁵⁵ ההליך שהותווה מוסיף לשמש לאיתור מורים ומורות לתכנית ולהכשרתם גם לאחר שיישום התכנית עבר בעיקרו לאחריותו של משרד החינוך.

ו. פעילויות העשרה בתרבות ערבית

במהלך שנת הלימודים תשס"ו החלו להתקיים במסגרת התכנית פעילויות העשרה בתרבות הערבית – מופעי מספרי סיפורים ("חכוואתי"), סדנאות מוזיקה ערבית והצגות, כולן מבוצעות על ידי אמנים ערבים מוכרים בתחומם. הפעילויות נעשות בשילוב דיבור בערבית, והן פותחו

55 בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) מלמדים במסגרת התכנית ברחבי הארץ 87 מורות ומורים ערבים שהוכשרו לכך במסגרת התכנית במהלך השנים. בנוסף, מלמדות בתכנית 15 מורות יהודיות, רובן מורות שכבר לימדו ערבית בבתי ספר יסודיים עם החלת התכנית בשנת 2005, חלקן דוברות ערבית כשפת אם, והן הוכשרו ללמד על פי התכנית "יא סלאם". כל מורי התכנית מועסקים כיום על ידי משרד החינוך (בירושלים ובתל אביב חלקם מועסקים על ידי מנח"י או על ידי עיריית תל אביב-יפו).

על ידי יוזמות קרן אברהם כדי להשלים את חוויית ההיכרות עם התרבות הערבית, לתרגל את השפה, לגוון את הלמידה באמצעות פעילות מהנה ולזמן לתלמידים מפגשים נוספים עם ערבים פרט למורה.

ז. השתלמויות למורות לערבית

בשנה הראשונה ליישום התכנית ערכה עמותת יוזמות קרן אברהם השתלמויות למורות התכנית בבתי הספר היסודיים בלבד כדי להכשירן ללמד את התכנית החדשנית. בשנת 2006 נערכה לראשונה השתלמות משותפת למורות הערביות שלימדו בבתי הספר היסודיים ולמורי הערבית בחטיבות הביניים ובבתי הספר התיכוניים (יהודים ברובם). מאז נערכות ההשתלמויות המשותפות בכל שנה במחוזות שבהם מיושמת התכנית, והן תורמות רבות להכרת התכנית והפדגוגיה של "יא סלאם", לחיזוק מעמד מורות "יא סלאם" בקרב כלל מורי הערבית ולגישור בין תכנית הלימודים "יא סלאם" להוראת הערבית תקנית ("ספרותית") בחטיבות הביניים. ההשתלמויות מתקיימות מדי שנה בשנה בשיתוף פעולה של הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך עם יוזמות קרן אברהם.

ח. הדרכה פרטנית למורות

נוסף על ההכשרה בהשתלמויות השנתיות במחוזות, החלה עמותת יוזמות קרן אברהם לספק למורות לערבית הדרכה פרטנית, שכללה צפייה בשיעורים ומתן משוב מלווה בעבודה פדגוגית עם המורות לשיפור יכולותיהן בהוראת הערבית אך גם כדי לסייע בהשתלבותן בבתי הספר העבריים, בחדרי המורים ובהתמודדותן עם מצבים מיוחדים. בשנים הראשונות נעשתה ההדרכה הפרטנית בידי כותבי התכנית, אליאס פלאח אליאס ואלה ולסטר, בסיוע הפיקוח על הוראת הערבית, אך לאחר מכן היא מוסדה. מדריכות התכנית, שנבחרו מתוך המורות המצטיינות והוכשרו להדרכה, מונו לתפקיד מדריכות מטעם משרד החינוך.

ט. שיעורים מקוונים לתרגול הדיבור בערבית (למורים לערבית בחטיבות הביניים)

בשנת 2007 החלה עמותת יוזמות קרן אברהם לספק למורים היהודים לערבית בחטיבות הביניים שיעורים מקוונים להקניית כישורי שיח בערבית באמצעות תוכנת Skype. השיעורים נועדו לחזק את יכולת הדיבור בערבית של המורים העתידיים לקלוט את בוגרי התכנית כשיגיעו לכיתה ז', וזאת נוסף על השיעורים והתרגול בערבית מדוברת הניתנים להם בהשתלמויות המשותפות. השיעורים (חצי שעה עד שעה כל שיעור) ניתנים בשעות המתאימות למורים, מפי מדריכה לערבית שהכשיר הצוות הפדגוגי.

י. קבלת דו"ח הערכה מלווה

בפברואר 2007, לאחר שהתכנית פעלה כשנתיים, הוגש ליוזמות קרן אברהם דו"ח מחקר הערכה שהכינו ד"ר מלצר-גבע ובכר עואודה. העמותה הזמינה את המחקר כשנה וחצי קודם לכן (כשהתכנית נלמדה ב-15 בתי ספר בלבד), והוא נועד לספק בעיקר הערכה מעצבת ליישום התכנית. מחקר ההערכה בחן את שינוי עמדותיהם של התלמידים כלפי השפה הערבית וכלפי האזרחים הערבים, את הידע התרבותי שנרכש במהלך הלימוד, את אופן יישום התכנית ואת שביעות הרצון של המעגלים התומכים מהפעלתה. מסקנות דו"ח זה וכן דו"ח בעקבות מחקר המשך שהוגש על ידי החוקרים בשנת 2008 תרמו להמשך פיתוח התכנית וההכשרות וכן לשיפור יישומה. ממצאים מתוך הדו"ח פורסמו בתקשורת, והם הצביעו בין היתר על שינוי לטובה בעמדותיהם של בוגרי התכנית כלפי האזרחים הערבים ובנוגע לקיום חיים משותפים בישראל לעומת תלמידים שלמדו בתכנית שנה אחת בלבד.⁵⁶

יא. השתלמות הדרכה ופיקוח והקמת מערך הדרכה ארצי

בקיץ 2007 נערכה לראשונה השתלמות הדרכה ופיקוח. ההשתלמות רוכזה בשלושה ימים (כולל לינה) ונועדה לאנשי הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך, למדריכי התכנית ולמורים בולטים הצפויים להשתלב בהדרכה.⁵⁷ ההשתלמות נערכה לקראת פיתוח מערך הדרכה ארצי לתכנית, שבהמשך הדרך תפס את מקומה של ההדרכה הריכוזית בידי כותבי התכנית מאז נערכת ההשתלמות מדי שנה בשנה בחופשת הקיץ.

יב. "יא סלאם": ערכת למידה סופית ומאושרת

בסוף שנת 2007, לקראת שנת הלימודים תשס"ח, יצאה לאור הערכה המלאה של התכנית. הערכה החדשה כוללת ספר לימוד חדש צבעוני ומשופר, תקליטורי שמע ווידאו ועזרי הוראה משודרגים. כמו כן נוסף לערכה מד"ל – מדריך למורה המסביר בפירוט את הפדגוגיה הייחודית של התכנית, מלווה את המורה בהוראת התכנית על כל חלקיה ומסייע לתכנן את השיעורים ולנהלם. הספר החדש בא במקום המהדורה הניסיונית של הספר "שפה כגשר תרבותי", ולראשונה נקראה התכנית "יא סלאם" ("איזה יופי!" בערבית מדוברת). החומרים והפדגוגיה שופרו בעקבות הניסיון שנצבר, נעשתה עריכה מדעית, ניתן ייעוץ פדגוגי ונערכו קריאות ביקורת. הספר אושר על ידי משרד החינוך, וד"ר שלמה אלון, מפמ"ר ערבית ואסלאם במשרד החינוך באותה עת, הוסיף לו הקדמה. כעבור שנתיים יצאה לאור מהדורה מעודכנת של ספר הלימוד, לאחר תיקונים ושיפורים פדגוגיים נוספים והתייחסות לאתר האינטרנט (ראו להלן).

56 מ' מלצר-גבע וב' עואודה, שפה כגשר תרבותי – דו"ח הערכה (2007, 2008, לא פורסם); להערכת התכנית "יא סלאם" ראו גם פרק ז' להלן.

57 בשלב זה כבר לימדו בתכנית כחמישים מורות.

יג. פיתוח אתר אינטרנט

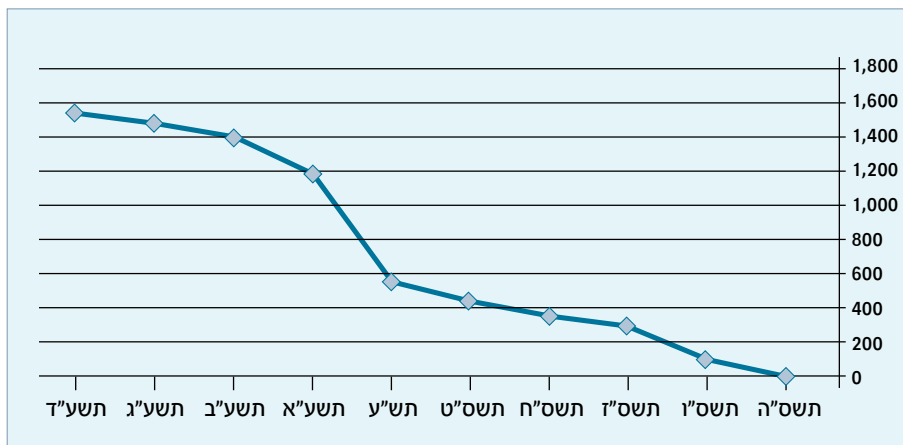
במהלך שנת 2008 החל פיתוח אתר האינטרנט "יא סלאם" – אתר חדשני ללימוד מתוקשב של השפה והתרבות הערבית. האתר תוכנן כרכיב משלים ייחודי לתכנית, ללמידה מהנה בבית הספר ובבית ופותח על ידי עמותת סנונית ועמותת יוזמות קרן אברהם.

3 | התבססות ומיסוד (2009-2013)

בשנים אלה התבססה התכנית "יא סלאם" ויישומה הורחב במידה ניכרת. מעורבותו של משרד החינוך ביישום התכנית התרחבה אף היא: הוא הקצה בהדרגה את השעות הנדרשות להוראת התכנית, והכשרת המורים וההדרכה שולבו במערך ההשתלמויות וימי ההדרכה של הפיקוח על הוראת הערבית. ההשתלמויות המחוזיות המשותפות למורים לערבית בבתי הספר היסודיים (ערבים רובם ככולם) ובחטיבות העליונות (יהודים רובם ככולם) מטעם הפיקוח על הוראת הערבית נערכות מאז בכל שנה במחוזות חיפה והצפון מתוך ראייה כוללת של הוראת השפה החל בבית הספר היסודי ועד בחינות הבגרות; בכך התקבלה והושרשה במשרד החינוך התפיסה שקידמה עמותת יוזמות קרן אברהם מראשית הפעלת התכנית.

בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) נלמדת התכנית "יא סלאם" ב-200 בתי ספר ברחבי הארץ, שהם כרבע מבתי הספר הממלכתיים בישראל (ראו תרשימים 7 ו-8 בפרק "תמונת המצב ואתגרים לעתיד").

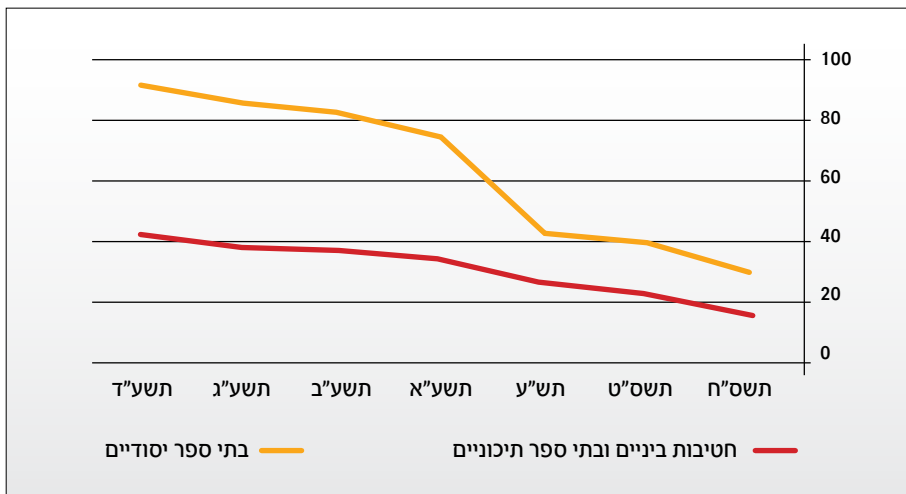
תרשימים 2 • "יא סלאם": הגידול במעורבות משרד החינוך במושגי השקעה של שעות הוראה

עם התבססות התכנית שיבץ הפיקוח על הוראת הערבית את המורות הערביות המלמדות בה גם בחטיבות ביניים ובבתי ספר תיכוניים. ככלל, מתחילת הפעלת התכנית ושילוב מורים ערבים בהוראת התכנית ובהשתלמויות המורים המחוזיות גדל בהדרגה מספר המורים הערבים לערבית בחינוך העברי בכל שלבי החינוך (ראו תרשים 3). מדריכות התכנית שהוכשרו מקרב מורות התכנית התמנו למדריכות מחוזיות לערבית מטעם המשרד. מעורבות העיריות והמועצות המקומיות השתפות גדלה אף היא. חומרי הלימוד והכשרת המורים שופרו בתקופה זו ונוספו לתכנית רכיבים ועזרים.

תרשים 3 • שילוב מורים ערבים בהוראת הערבית במחוזות שבהם נלמדת התכנית "יא סלאם"

השפעת השילוב בבתי הספר היסודיים ("יא סלאם") על השילוב בחטיבות העליונות

תכנית "מפגשי יא סלאם" מתקיימת בשנת הלימודים תשע"ד ב-34 בתי ספר ערביים ועבריים במחוזות הצפון וחיה. בכל בתי הספר הערביים הנכללים בתכנית נערכות פעילויות העשרה בתרבות עברית ובכל בתי הספר העבריים הנכללים בתכנית נערכות פעילויות העשרה בתרבות ערבית.

אבני דרך בתקופה זו

א. שילוב אתר האינטרנט "יא סלאם" ללימוד מתקשב

בשנת 2009 הושלם פיתוח אתר האינטרנט "יא סלאם" (<http://www.yasalam.org.il>). הפיתוח הוא פרי עבודתה של עמותת סנונית בשיתוף יוזמות קרן אברהם והצוות הפדגוגי של התכנית.

האתר הועלה לרשת והחלה הטמעתו המלאה בכל הכיתות הלומדות בתכנית. השימוש באתר האינטרנט החדשני בבית הספר ובבית משלים את הלימוד הרגיל וכולל תרגולים, שיעורים ומשחקים וכן שימוש בוידאו, בתכניות שמע ובעזרים ללימוד מתקדם, כגון מילון אישי, מחברת תלמיד ועוד.

ב. בניית מחקר הערכה

באותה שנה תוכנן ביוזמות קרן אברהם מחקר הערכה חיצוני לתכנית "יא סלאם". הוחלט להזמין מחקר מעמיק מגוף מקצועי שיבדוק לאורך זמן (שנתיים לפחות) את מידת הצלחתה של התכנית בהוראת השפה והתרבות הערבית בכיתות ה'ו', את השפעתה על לימודי ערבית תקנית ("ספרותית") בחטיבות הביניים וכן את השפעתה על עמדות התלמידים בנוגע לערבים, לחיים משותפים של יהודים וערבים בישראל וללימוד ערבית. לאחר שצוות התכנית התווה את מחקר ההערכה הנדרש – בהתייעצות עם הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך – נבחנו כמה הצעות מחקר מגופים שונים ומכון הנרייטה סאלד נבחר לבצעו.⁵⁸

ג. ועדת היגוי

בספטמבר 2009 כונסה לראשונה ועדת היגוי למיזם "השפה כגשר תרבותי" ולתכנית "יא סלאם". הוועדה הוקמה עם התבססות התכנית ולקראת עריכת מחקר ההערכה המקיף, כדי להעניק ליווי מקצועי לשני התהליכים. חברי הוועדה הם: דורון שוחט (יו"ר), חבר ההנהלה הציבורית של יוזמות קרן אברהם, מורה לערבית ומפמ"ר אזרחות לשעבר; פרופ' מאיר בראשר, ראש החוג לערבית באוניברסיטה העברית ויו"ר ועדת המקצוע לערבית; ד"ר שלמה אלון, בעבר מפמ"ר ערבית ואסלאם במשרד החינוך; סיגלית שושן, מפמ"ר ערבית ואסלאם במשרד החינוך (כיהנה כחברה בוועדה עד שנת 2012); אורית בנדס-יעקב, מכון הנרייטה סאלד, החוקרת הראשית במחקר ההערכה לתכנית; ד"ר בהאא' מח'ול, מומחית ברכישת שפה (ערבית) וחוקרת עמיתה במחקר ההערכה לתכנית (כיהנה כחברה בוועדה עד שנת 2012). מכנס דיוני הוועדה הוא מנהל תחום החינוך ביוזמות קרן אברהם, דדי קומם, והם נערכים בהשתתפותו ובהשתתפות אמנון בארי-סוליציאנו, מנכ"ל שותף בעמותה.

ד. תחילת יישום תכנית "מפגשי יא סלאם"

לאחר התבססותה של התכנית "יא סלאם" להוראת השפה והתרבות הערבית בעשרות בתי ספר יסודיים עבריים ברחבי הארץ, הגיעה העת להרחבת מעגלי החינוך לחיים משותפים.⁵⁹ בשנת הלימודים תש"ע (2009-2010) נערכה תכנית מפגשים ניסיונית בתשעה צמדים של בתי ספר

58 ראו פרק ז' להלן.

59 ראו פרק ב' (מודל חינוך לחיים משותפים).

שכנים ערביים ועבריים בגליל במסגרת מיזם "השפה כגשר תרבותי", בשיתוף משרד החינוך.⁶⁰ בתכנית השתתפו תלמידי כיתות ה'-ו' בבתי ספר יסודיים עבריים שבהם נלמדת ערבית בתכנית "יא סלאם", ובבתי ספר ערביים שכנים שבהם נלמדת (כבכל הארץ) עברית החל בכיתה ג' לפחות.

מנכ"ל משרד החינוך, ד"ר שמשון שושני, הטיל על המטה לחינוך אזרחי ובראשו מפמ"ר אזרחות דאז, אדר כהן, לגבש במהלך שנת לימודים זו מסמך מדיניות בתחום החינוך לחיים משותפים למשרד החינוך ולפעול לקידום שיתופי פעולה ויוזמות חדשות בתחום.⁶¹

בשנת הלימודים שלאחר מכן (תשע"א), בעקבות הצלחת התכנית ועם החלטת חובת לימודי ערבית בכל בתי הספר היסודיים במחוז הצפון של משרד החינוך (ראו להלן), החליטו עמותת יוזמות קרן אברהם ומנהלת המחוז, ד"ר אורנה שמחון, להפעיל במשותף תכנית מפגשים מובנית לשלוש שנים לפחות לצוותים החינוכיים ולתלמידים ב-34 בתי ספר ערביים וערביים (18 צמדים) במחוז. תכנית "מפגשי יא סלאם" מיושמת מאז בשיתוף המטה לחינוך אזרחי במשרד החינוך ובשיתוף עמותת מארג שנבחרה על ידי יוזמות קרן אברהם כשותפה לפיתוח התכנים של התכנית ולביצוע המפגשים.⁶²

ה. החלת חובת הוראת הערבית בכיתות ה'-ו' במחוז הצפון של משרד החינוך

בשנת הלימודים תשע"א (2010-2011), לאחר שנים אחדות שבהן נלמדה התכנית "יא סלאם" בהצלחה בלמעלה מ-30 בתי ספר במחוז הצפון לבדו (ובכמאה בתי ספר בסך הכול), הוחלט במשרד החינוך להחיל חובת הוראת השפה והתרבות הערבית בכיתות ה'-ו' בכל בתי הספר היסודיים (ממלכתיים וממלכתיים-דתיים) במחוז הצפון ולאמץ את התכנית "יא סלאם" כתכנית הלימודים הבלעדית. מנכ"ל המשרד באותה עת, ד"ר שמשון שושני, הורה לפעול לאלתר ליישום ההחלטה שיזמה מנהלת מחוז הצפון, ד"ר אורנה שמחון, ולהקצות את שעות ההוראה וימי ההדרכה הדרושים לשם כך.

כך הוכפל בשנה זו מספר בתי הספר הלימודיים בתכנית ברחבי הארץ ל-200 בתי ספר בקירוב ובכללם כל בתי הספר בעיר חיפה וכל בתי הספר במחוז הצפון. בשל החלת החובה על בתי

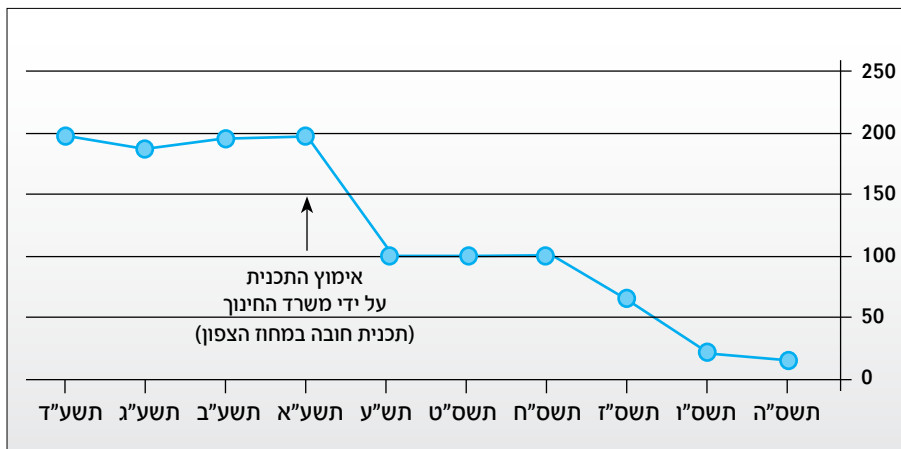
60 זאת לאחר שעמותת יוזמות קרן אברהם פעלה במשך שנים בצמדי בתי ספר שכנים ערביים וערביים בצפון. בתי הספר ערכו מפגשי תלמידים מונחים, מקהלות משותפות, שיעורי אמנות משותפים ועוד, כל זאת במסגרת המיזם "מרקם בגליל" ובתיאום עם משרד החינוך.

61 החלטת המנכ"ל, שלהגדרתו "משרתת אינטרס לאומי, לא מגזרי", באה באישורו של שר החינוך גדעון סער כשנה וחצי לאחר שנכנס לתפקידו והורה להקפיא את יישום המלצות הוועדה הציבורית בראשות ד"ר עיסאוי ופרופ' סלומון. ככל הידוע, עד היום לא פורסמה מדיניות המשרד בתחום החינוך לחיים משותפים בחוזר מנכ"ל או בדרך אחרת, אף שטיוטת המסמך שגובש הוצגה על ידי אנשי המטה למי שעמד בראשו בהזדמנויות שונות.

62 ראו פרק ו' (תכנית "מפגשי יא סלאם").

הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים כאחד, החלה התכנית להילמד בבתי ספר ממלכתיים-דתיים רבים במחוז הצפון (לפני כן נלמדה התכנית בשני בתי ספר ממלכתיים-דתיים בלבד).

תרשים 4 • מספר בתי ספר בתכנית "יא סלאם" בשנות הלימודים תשס"ה-תשע"ד (2014-2005)

1. פעילויות העשרה בשפה ובתרבות עברית בבתי ספר ערביים

באותה שנת לימודים (תשע"א) החלה עמותת יוזמות קרן אברהם לקיים פעילויות העשרה בשפה ובתרבות עברית בבתי ספר ערביים. הפעילויות פותחו לאחר שהניסיון בשטח בתכנית המפגשים הראה שתלמידי כיתות ה' ו' בבתי הספר הערביים חסרים ידע בסיסי על התרבות העכשווית של החברה היהודית ושרמת הידע בשפה העברית נמוכה למדי (בתחום זה ניכרת שונות רבה בין בתי ספר ובין אזורים). פעילויות התרבות העברית פותחו לאחר התייעצות עם הפיקוח על הוראת העברית במגזר הערבי ובשיתוף עמו, ומנחי הפעילויות שנבחרו הם אמנים, מורים ומנחים יהודים.

בשנתיים הראשונות נערכו פעילויות העשרה בתרבות העברית ב-16 בתי ספר ערביים המשתתפים בתכנית "מפגשי יא סלאם", ולאחר מכן הן הורחבו לעשרות בתי ספר נוספים במחוזות חיפה והצפון. כן פותחו פעילויות נוספות, ביניהן הצגות, מספרי סיפורים וסרטים ודיונים בעקבותיהם. במהלך לומדים התלמידים באופן חוויתי על מנהגי היום יום ועל מאפייני התרבות של בני גילם היהודים, תוך התייחסות למשותף ולשונה וכן לגיוון בתוך קבוצת הרוב היהודית.⁶³ האמנים והמדריכים המנחים את הפעילויות בבית הספר הערבי הם יהודים, וכך

63 ראו הרחבה בפרק ה' (העשרה בשפה ובתרבות עברית בבתי ספר ערביים).

מתאפשרים מפגש בלתיאמצעי עם "נציגים" של החברה היהודית ותרגול ההבנה והדיבור בשפה העברית.

ז. יישום התכנית "יא סלאם" במחוז הדרום והרחבתה בירושלים

בשנת הלימודים תשע"ב (2011-2012) החל יישום התכנית "יא סלאם" במחוז הדרום – תחילה בתשעה בתי ספר בבאר שבע, מתוך כוונה להרחיבה בהדרגה. ההחלטה התקבלה בשיתוף משרד החינוך, והמשרד הקצה לשם כך שעות תקן להוראה וימי הדרכה. מנהלת המחוז, עמירה חיים, הנחתה את היישום.

בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) מיושמת התכנית בשמונה בתי ספר נוספים במחוז הדרום. עוד בשנה זו החליט משרד החינוך להקצות לראשונה שעות תקן להוראת התכנית בירושלים, מתוך כוונה להרחיבה לבתי ספר נוספים בעיר.⁶⁴ עם הקצאת שעות ההוראה צפויה הרחבת התכנית ל-12 בתי ספר, והרחבה נוספת בשנים הבאות.

ח. סיום מחקר ההערכה ופרסום ממצאיו

ביולי 2013 הגיש מכון הנרייטה סאלד ליוזמות קרן אברהם דו"ח המסכם את ממצאי מחקר ההערכה שביצע לתכנית "יא סלאם". ממצאים מן הדו"ח, המעריכים את איכות התכנית, את השפעתה על עמדות התלמידים כלפי ערבים וכלפי חיים משותפים ואת הרצף בין לימודי ערבית "תקשורתית" בכיתות ה'-ו' ללימודי ערבית "ספרותית" בכיתה ז' ואילך מובאים להלן, בפרק ז' (תכנית הלימודים "יא סלאם": מחקר הערכה).

64 עד אז פעלה התכנית בירושלים, אמנם תחת הפיקוח על הוראת הערבית במחוז אך בהנחיית יוזמות קרן אברהם ושותפותיה ליישום התכנית בעיר – קרן ירושלים ומנהל החינוך העירוני (מנח"י) – ובמימון. זאת בשונה מיתר ארבעת המחוזות, שם כבר פעלה התכנית תחת משרד החינוך ובשעות תקן.

פרק ד'

תכנית הלימודים ”יא סלאם”

תכנית הלימודים ”יא סלאם” להוראת השפה והתרבות הערבית בבתי ספר יסודיים עבריים החלה לפעול לראשונה בשנת 2005 במהדורה ניסיונית. בשנת הלימודים תשע”ד (2013-2014) נלמדת התכנית בכ-200 בתי ספר יסודיים ברחבי הארץ ולומדים בה כ-23 אלף תלמידים בשנה. התכנית נלמדת כתכנית חובה בכיתות ה’-ו’ בכל בתי הספר היסודיים בעיר חיפה ובכל מחוז הצפון של משרד החינוך; בנוסף היא נלמדת בעשרות בתי ספר בירושלים, בתל-אביב ובמחוז הדרום.⁶⁵

1 | רקע

הפגיעה הנמשכת והגוברת במעמדה הרשמי של השפה הערבית, ההצלחה המועטה יחסית בהוראת הערבית בבתי הספר (ובאכיפת חובת ההוראה) במשך עשורים רבים, וחשיבותה בחינוך לחיים משותפים הובילו את יוזמות קרן אברהם להחלטה לפעול לקידום הוראת השפה והתרבות הערבית בבתי הספר העבריים במסגרת קידום החינוך לחיים משותפים.⁶⁶ מיפוי מקיף של מצב הוראת הערבית בבתי ספר עבריים בישראל חשף חסמים של ממש בהוראת הערבית במתכונתה הקיימת, ולפיכך פיתחה העמותה תכנית להוראת הערבית בבית ספר יסודיים (בכיתות ה’-ו’).⁶⁷

65 בסך הכל נלמדת התכנית בשנת הלימודים תשע”ד בכרבע מבתי הספר הממלכתיים בארץ ובחמישה מתוך ששת המחוזות של משרד החינוך: צפון, חיפה, דרום, תל-אביב וירושלים. התכנית נלמדת בכמה בתי ספר גם בכיתות ג’ ו-ד’ (חומרי הלימוד אינם מגבילים לשנתיים בלבד) ומתקבלות פניות ממנהלי בתי ספר נוספים המלמדים את התכנית ומעוניינים להתחיל ללמדה בכיתות נמוכות יותר. במחוז השישי של משרד החינוך, מחוז המרכז, מיושמת התכנית ”בואו נדבר” להוראת הערבית תקשורתית מבית מכן מרחבים בכיתות ד’-ו’ ב-37 בתי ספר.

66 לחזון של עמותת יוזמות קרן אברהם בתחום החינוך לחיים משותפים ראו פרק ב’ לעיל (מודל חינוך לחיים משותפים).

67 לממצאי המיפוי ולמניעים לפיתוח התכנית ראו פרק ג’ לעיל (התפתחות המודל והמיזם), סעיף ב1.

התכנית "יא סלאם"⁶⁸ נועדה בראש ובראשונה למסד את הוראת הערבית לצורכי תקשורת בין-אישית בבתי הספר היסודיים. עם זאת, בטווח הארוך התכנית והפעולות החינוכיות והציבוריות הנלוות לה מכוונות לשיפור הדרגתי בהוראת הערבית בבתי הספר העבריים מבחינות שונות: פדגוגיה, מורים, הכרת התרבות הערבית העכשווית, שיפור כישורי השיח ועוד.

2 | מטרת התכנית

התכנית נועדה ללמד את השפה הערבית הדבירה ולהקנות מושגי יסוד בתרבות הערבית העכשווית לתלמידי כיתות היסוד בחינוך העברי. מיסוד התכנית והפדגוגיה שבבסיסה צפויים לקדם את הוראה הערבית בחינוך העברי בכלל. יישום התכנית בשילוב עם תכניות משלימות יעודד היכרות הדדית של הנוער היהודי והערבי לשם בניית בסיס לחיים משותפים.

3 | העקרונות הפדגוגיים

חמישה עקרונות פדגוגיים בתחום הוראת שפה שנייה הנחו את יוזמות קרן אברהם ואת הצוות הפדגוגי בבואם לפתח את התכנית:

א. **התחלה מוקדמת ומשך הלימוד:** הרמה שאליה יגיעו התלמידים בשפה תלויה בין היתר במועד תחילת הוראתה של השפה, במספר השנים שהיא נלמדת ובתדירות השיעורים. התחלה בגיל צעיר מנצלת את יכולת רכישת השפה הייחודיות בגיל זה ומאריכה את תקופת הלימוד הכוללת. היא גם תורמת למניעת היווצרות דעות קדומות או לעקירתן, מפתחת מוטיבציה להמשיך ללמוד את השפה ומסייעת לשיפור ההגייה.⁶⁹

68 בתחילת יישומה נקראה התכנית "שפה כגשר תרבותי" וכך נקרא גם הספר הניסיוני ששימש להוראה בה. כעבור שנתיים הושלם פיתוח התכנית במלואה וניתן לה השם "יא סלאם" ("איה יופי" בערבית מדוברת). חומרי התכנית אושרו על ידי משרד החינוך.

69 ליתרונות הביולוגיים של תחילת לימוד שפה בשלבי החינוך המוקדמים ("החלון הנירולוגי") ראו למשל: E. Lenneberg, *Biological Foundations of Language*, New York: Wiley, 1967. ליתרונות הביולוגיים וכן ליתרונות שבסקרנות, בנכונות, ביכולת החיקוי ובהפקת הצלילים ראו גם European Commission, *Final Report of the EAC 89/04, Lot 1 Study*, 2004. אשר לטענה, כי ככל שמתחילים ללמוד שפה שנייה בגיל צעיר יותר כך מגיעים למיומנות גדולה יותר בה, ראו למשל, S. Krashen, M. Long & R. Scarcella, "Age, Rate and Eventual Attainment in Second Language Acquisition", *TESOL Quarterly*, 13 (1979), pp. 573–582. ליתרונות נוספים הקשורים בעמדות חיוביות ולמוטיבציה להמשיך בלימוד השפה ראו C. Blondin et al., *Foreign Languages in Primary and Pre-school Education: Context and Outcomes*, a Review of Recent Research within the European Union, London: CILT, 1988.

◀ **יישום העיקרון ב"יא סלאם":** פותחה תכנית להוראת הערבית בכיתות בית הספר היסודי ונבחרו שתי השכבות הבוגרות של בית הספר (ה'ו') כדי לשמור על רצף הלימוד בין בית הספר היסודי לחטיבת הביניים.⁷⁰ כך הוארך משך הלימוד והוקדמה תחילתו.⁷¹

ב. **המשכיות:** מחקרים מראים כי אחד הגורמים החשובים בהצלחתה של הוראת שפה הוא המשכיות או במילים אחרות – "רצף חינוכי". היעדר תקשורת בין מורי בית הספר היסודי למורי חטיבת הביניים, הגורם להיעדר תכנון כולל להוראת השפה, לחזרה על שיעורים ועל נושאים ולהבדלים בין הגישות הפדגוגיות, הם חסמים המפריעים ללימוד.⁷² אשר להוראת שפה שנייה, מובן כי התעלמות מוחלטת מן החומר הנלמד בכיתות היסוד או הוראת "שפה אחרת" ללא יצירת רצף הם חסם גדול בדרך להצלחה.⁷³

◀ **יישום העיקרון ב"יא סלאם":** התכנית מתבססת על רצף לימודי בינה לבין תכנית הלימודים בכיתה ז' ואילך (ערבית תקנית). נערכות השתלמויות משותפות למורי "יא סלאם" ולמורי חטיבות הביניים, ובמהלכן מקבלים המורים חיזוק לפדגוגיה, מתוודעים לתכנית "יא סלאם" ולפדגוגיה שלה ומשפרים את הדיבור בערבית ואת הידע בתרבות הערבית העכשווית. מורי "יא סלאם" נחשפים לתכנית הלימודים בחטיבת הביניים; המורים לערבית בחטיבת הביניים מתבקשים לצפות בשיעורי ערבית בבית הספר היסודי; מורי החטיבה הקולטים את בוגרי "יא סלאם" בכיתה ז' מוזמנים לקבל הדרכה ותרגול של הדיבור בערבית עם מורה ערבייה שהוכשרה לכך (ההדרכה נעשית באמצעות תוכנת Skype).

70 עם זאת, עמותת יוזמות קרן אברהם ממליצה להוריד בהדרגה את גיל תחילת הלימוד; ראו גם פרק ב' (מודל חינוך לחיים משותפים), סעיף 3.

71 הנחית משרד החינוך מאז 1996 מחייבת להורות ערבית בכיתות ז'-י'. על פי ההערכות, חובת הוראה זו, המכוננת לערבית תקנית, מתבצעת בשישים עד שבעים אחוזים מבתי הספר (ובכרבע מבתי הספר הממלכתיים-דתיים), ועל פי רוב גם בהם נלמדת הערבית שלוש שנים או שנתיים בלבד, בניגוד להנחיה. על פי חוזר המנכ"ל, רק תלמידים הלומדים צרפתית פטורים מלימוד ערבית.

72 ראו Blondin et al. (הערה 69 לעיל) ומחקרים מן העולם המובאים שם.

73 הכוונה לתופעה המוכרת מן העבר: מורים (יהודים) לערבית בחטיבות הביניים בכיתות ז' הבהירו מיד בתחילת השנה לתלמידים שלמדו בבית הספר היסודי ערבית מדוברת: "למדתם מה שלמדתם, עכשיו נלמד ערבית ספרותית", ובכך חתמו את התייחסותם לחומר שנלמד. מורים אלה לא רק החמיצו הזדמנות להסתמך על המודעות הלשונית שפיתחו התלמידים בבית הספר היסודי, הם אף עוררו תסכול בקרב התלמידים (ובקרב הוריהם) בשלב מוקדם של הלמידה. הגורם לכך, כפי שעלה במחקרים ובדו"חות שונים, הוא ככל הנראה החשש של מורים לערבית תקנית ("ספרותית") בחטיבות ביניים ובבתי ספר תיכוניים מכך שהם עצמם אינם שולטים בערבית מדוברת ולא למדו אותה מעולם. גורם אחר הוא ההבחנה המופרזת והדיכטומית בין השפה המדוברת לשפה התקנית ("דיגלוסיה"). כשל זה מוזכר בישראל בקשר ללימודי ערבית מדוברת ללא תכנית לימודים מוגדרת שהתקיימו בעשורים הקודמים בחלק מן הערים. התכנית "יא סלאם" חותרת להסרת חסם זה באמצעות הוראת "ערבית תקשורתית", הכוללת שילוב של ערבית מדוברת ויסודות לשוניים בערבית תקנית (לרבות הכתב), ובאמצעות פעולות גישור לתלמידי חטיבות הביניים כמפורט להלן בפרק זה. בחלוף השנים היטשטה ההפרדה המוחלטת בין הערבית ה"מדוברת" ל"ספרותית" בעולם ובישראל, הן בשפה עצמה והן בהוראתה ראו גם סעיף 3.ה. להלן.

ג. **שילוב של שפה ותרבות:** הוראת השפה בהקשרה התרבותי הנרחב מסייעת בלמידה והופכת אותה למשמעותית יותר. היא תורמת לשיפור יכולות התקשורת של הלומדים משום שהתרבות מאפשרת להם להבין חוקים סוציולינגוויסטיים המדגימים את השימוש בשפה בהקשרה חברתי. הוכח גם כי הוראת שפה בהקשרה התרבותי מסייעת לשרש סטראוטיפים ותורמת להיווצרות עמדות חיוביות כלפי השפה ודובריה.⁷⁴

◀ **יישום העיקרון ב"יא סלאם":** חומרי הלימוד משלבים את השפה הערבית עם התרבות הערבית העכשווית על כל גווניה, ולמעשה אין שיעור העוסק בשפה בלבד. נושאי התרבות הערבית היום יומית נלמדים באופן בלתיאמצעי מפי מורים ערבים (ראו להלן). נוסף על השיעורים מוצעות לתלמידים פעילויות תרבות חווייתיות שפותחו במיוחד עבור התכנית והמנחים בהן הם אמנים ערבים בעלי שם – סדנאות למוזיקה ערבית, מספרי סיפורים, הצגות תאטרון דולשוניות ועוד.

ד. **מורים ערבים:** על המורים לשלוט בדיבור בשפה הנלמדת ולהשתמש בה בהוראה ובדיבור, להתמצא בלימוד שפה שנייה, להתמחות בעבודה עם תלמידים צעירים ולייצג את התרבות של השפה הנלמדת.⁷⁵

74 תכנית לימודים המוסיפה את לימודי התרבות של שפת היעד כחלק בלתי נפרד מלימודי השפה מאפשרת ללומד להיתפס לא רק ככלי הקולט ידע לשוני וממחזר אותו, אלא גם כחבר במרחב חברתי-תרבותי. ראו למשל: ד' דובינר, "התנאים הנדרשים לרכישת שפות והוראתן: סקירה מוזמנת כחומר רקע לעבודת צוות המומחים לנושא הוראת הערבית בחינוך העברי", ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2012; C. Kramsch, "Second Language Acquisition, Applied Linguistics, and the Teaching of Foreign Languages", *The Modern Language Journal*, 84/3 (2000), pp. 311–326; חזי ברוש מציין בחיבורו משנת 1996 כי הוראת שפה מתוך תפיסה צרה המדגישה רק אוצר מילים, דקדוק ופונולוגיה במנותק מתרבותה ומאורח החיים של דובריה, היא הוראה של סמלים בעלי ערך מועט שאינה תורמת לפיתוח הבנה בין-תרבותית וליצירת תקשורת משמעותית בין עמים (ח' ברוש, "המורה היליד בהוראת שפה: מורה ערבי בבית-הספר העברי", **עיונים בחינוך**, 1 [1998], עמ' 61–33). עוד על תרומתה של הוראת השפה בהקשרה התרבותי ללמידה ולעמדות ראו למשל: M. Nemni, "Mefiez-vous du discours interculturel!", *Canadian Modern Language Review*, 49/1 (1992), pp. 10–36; C. Mantle-Bromley, "Positive Attitudes and Realistic Beliefs: Links to Proficiency", *The Modern Language Journal*, 79/3 (1995), pp. 372–386.

75 לשליטה בדיבור ראו למשל European Commission (הערה 69 לעיל). לידע בלימוד שפה שנייה ולהתמחות בעבודה עם ילדים ראו למשל J. Reeves, *Elementary School Foreign Language Programs* (ERIC Clearinghouse on Languages and Linguistics, 1989 M. Singhal, Teaching Culture in the Foreign Language Classroom, *Thai TESOL Bulletin*, 11/1, 1998). חזי ברוש (הערה 74 לעיל) העיר בקשר להוראת הערבית בישראל, כי "שילוב זה של ידע לשוני וידע תרבותי המאפיין את המורה היליד מהווה מרכיב חשוב ומרכזי ברכישתה של שפה נוספת ובפיתוח יכולתם של הלומדים להשתמש בה ככלי ליצירת תקשורת טבעית עם דוברי השפה הילידים". יתרונו של המורים הערבים בהוראת הערבית בישראל והמלצה להרחיב את שילוב המורים הערביים לערבית בכל שלבי החינוך צוינו לאחרונה בדו"ח של צוות המומחים מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (לנדאו-טסרון ואח', הערה 51 לעיל) – ראו להלן.

◀ **יישום העיקרון ב"יא סלאם":** מורי התכנית הם מורים ערבים (ברובם הגדול מורות) בעלי תואר ראשון בשפה וספרות ערבית ובעלי תעודת הוראה בערבית. לפני תחילת ההוראה בתכנית הם משתתפים בהשתלמות מרוכזת וממשיכים לקבל הכשרה בהשתלמויות המחוזיות ובהשתלמויות מיוחדות למורי "יא סלאם". כל מורי התכנית זוכים לליווי פרטני של מדריכות (מורות ותיקות בתכנית שהוכשרו להדרכה) ושל הפיקוח על הוראת הערבית, לשילוב מיטבי בבתי הספר העבריים ולשיפור מתמיד בדידקטיקה.⁷⁶

ה. **הוראת "ערבית תקשורתית":** יש ללמד ערבית מדוברת כיוון שהמוטיבציה החזקה ביותר ללימוד שפה היא היכולת לתקשר בה בעל־פה, משום שהתוצאות מורגשות מהר יותר וכן בשל הדמיון ללימוד שפה ראשונה.⁷⁷ מחקרים בישראל אף ציינו את התסכול שמביעים מורים ותלמידים מכך שלא ניתן להשתמש בשפה הנלמדת ("ספרותית") ורואים זאת כגורם מרכזי להפסקת לימודי הערבית.⁷⁸ עם זאת, יש ללמד גם את סימני הכתב ויסודות לשוניים נוספים שישימשו את התלמידים בהמשך לימודי הערבית התקנית ("הספרותית") בחטיבות הביניים. גישת הוראה המשלבת בין השפה הדבורה לשפה הכתובה מקדמת רצף פדגוגי ולשוני ומבטאת שאיפה להוציא תחת ידי מערכת החינוך בוגרים בעלי שליטה בסיסית בשפה הערבית על משלבה השונים בארבע מיומנויות השפה: הבנת הנשמע, דיבור, הבנת הנקרא וכתביה.

◀ **יישום העיקרון ב"יא סלאם":** הערבית הנלמדת היא "ערבית תקשורתית" (לצורכי תקשורת בין־אישית), מונח שטבע מפמ"ר ערבית ואסלאם לשעבר במשרד החינוך, ד"ר שלמה אלון, לציון השילוב בין ערבית מדוברת ליסודות הערבית התקנית. בתחילה מושם בשיעורים דגש על הבנה

76 מערך פעילויות ההכשרה וההדרכה מיושם כיום על ידי הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך בסיוע יוזמות קרן אברהם ומפתחי התכנית.

77 ח' ברוש, **השפעת לימוד הערבית המדוברת בבית הספר היסודי על ההישגים בערבית ספרותית בכיתה ז' של חטיבת הביניים**, עבודת דוקטור, תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב, 1988; Donitsa-Schmidt et al. (הערה 47 לעיל). מדינות אחרות התנסו בלימוד ערבית מדוברת לפני ערבית ספרותית בשל נימוקים דומים לאלה שהוצגו, ויש התומכים בלימוד ערבית מדוברת וספרותית במשולב. ראו למשל M.A. Younes, *Elementary Arabic, An Integrated Approach: Student Workbook*. New Haven, CT: Yale University Press, 1995; M. Younes, "Integrating the Colloquial with Fushā in the Arabic-as-a-Foreign-Language Classroom", in K.M. Wahba et al. (eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century*, Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2006, pp. 157–166.

78 ב' ספולסקי, א' שוהמי וס' דוניצה-שמידט, **חינוך לשוני בישראל: פרופיל הוראת השפה הערבית בבתי ספר עבריים**, רמת־גן: אוניברסיטת בר־אילן, 1995; י' עבדולראזק, **סטריאטיפ היהודי בעיניים של הפלסטינים משלושה אזורים שונים ומחמש רמות גיל**, עבודת גמר לתואר מוסמך במדעי הרוח, תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב, 2002; א' הים יונס וס' מלכא, **לקראת פיתוח תכנית לימודים בערבית לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה במגזר היהודי: מחקר הערכה**. ירושלים: האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, המזכירות הפדגוגית, משרד החינוך, 2006.

ודיבור, ולאחר מכן נלמדת ראשית הקריאה וכתביה.⁷⁹ בשלב מוקדם יחסית מתנהל חלק גדול מן השיעור בערבית, בלהג פלסטיני של ערבית מדוברת הקרוב יחסית להגיית הערבית התקנית. מחצית המילים הנלמדות בשנתיים הן מילים משותפות לערבית המדוברת ולערבית התקנית, וההבדלים ביניהן נידונים בשיעורים.

תרשים 5 • עקרונות פדגוגיים

4 | רכיבי התכנית

א. הרכיבים העיקריים של התכנית "יא סלאם":

1. שיעורי ערבית

התלמידים לומדים ערבית בשני שיעורים בשבוע (בימים שונים). השיעורים חווייתיים וכוללים בין היתר שיחות, שירים, משחקים ושימוש בעזרי לימוד. החל בשלבים הראשונים מושם דגש על פעילויות אינטראקטיביות עם התלמידים וכמובן על הבנה ודיבור בערבית. המורה מדבר בכיתה

79 רוב בוגרי התכנית מגיעים לכיתה ז' כשהם כבר מכירים את אותיות הא"ב הערבי או את רובן וקוראים מילים ואף משפטים (נוסף על יכולות הבנה ודיבור). באופן רגיל (ללא התכנית) רוב המורים לערבית בכיתות ז' מנצלים חלק ניכר משנת הלימודים להוראת האותיות בלבד. למרות הפיתוי של המורים להתקדם עם התלמידים לקריאה וכתביה, ההנחיה היא לא לעשות כן ולהסתפק בראשית הקריאה (בגישת ה"פענוח") כדי להתמקד בשיח בערבית.

בערבית (לצד עברית) החל מן השיעור הראשון, ולאחר מכן רוב השיעורים מתנהלים בערבית. בנוסף נלמדת ראשית הקריאה והכתיבה בערבית.

בכל השיעורים לומדים שפה ותרבות ערבית במשולב וההוראה מותאמת לכיתה הטרוגנית. נוסף על שימוש בחומרים המגוונים של התכנית העוסקים בתרבות הערבית, המורים עצמם משתפים את תלמידיהם בסיפורים אישיים ומייצגים על התרבות ועל מנהגי היומיום, על חגים, על אירועים משפחתיים ועוד. בחלק מן השיעורים נעשה שימוש באתר "יא סלאם" ללימוד מתוקשב (ב"כיתות חכמות" או בכיתת מחשבים).

2. חומרי הלמידה

הערכה לתלמיד כוללת את הספר "יא סלאם" (לשנתיים),⁸⁰ מחברת ייחודית לכתיבה הכוללת "סרגל אותיות" לפענוח וביטויים בערבית מדוברת וכן צמד תקליטורים המכילים דיאלוגים, תרגילים ושירים רבים. במהלך השיעורים משתמשים המורים גם בתקליטור וידאו שהופק במיוחד עבור התכנית ובעזרים נוספים. כל החומרים – הכתובים, המוקלטים, המצולמים והמוסרטים – לא נכתבו עבור התכנית אלא נלקחו מן המציאות. זאת מתוך שאיפה לשמור על האותנטיות של השפה ושל התרבות ולקרב את התלמידים ככל הניתן אל המציאות – אל ההגייה של הדובר, בחירת המילים שלו, הסיטואציה החברתית-תרבותית של השיחה וכו'. לרשות המורים עומד גם מדריך למורה, המפרט את רציונל התכנית ואת העקרונות הפדגוגיים שבבסיסה ומסייע להוראה איכותית בכיתה הטרוגנית, לרבות הדגמות ומערכי שיעור.

אתר "יא סלאם" ללימוד מתוקשב (<http://www.yasalam.org.il>) משמש את התלמידים ואת המורים בבית הספר ובבית. אתר האינטרנט פותח עבור התכנית בשנת 2009 בשיתוף פעולה בין עמותת יוזמות קרן אברהם ועמותת סנונית, ובו אפשרויות מגוונות ללימוד, לתרגול, למשחק ולתקשורת.

3. פעילויות העשרה בתרבות הערבית

נוסף על השיעורים בכיתה מוצעות לבתי הספר פעילויות המציגות את התרבות הערבית, שפיתחה עמותת יוזמות קרן אברהם במיוחד עבורם בשיתוף אמנים ערבים והפיקוח על הוראת הערבית. הפעילויות כוללות מופעים של מספרי סיפורים ("חכוואתי"), הצגות תאטרון דרלשוניות על פי סיפורים ערביים מוכרים, סדנאות מוזיקה ערבית הכוללות נגינה ועוד. הפעילויות חושפות בפני התלמידים את מאפייני התרבות הערבית העכשווית בדרך חווייתית ומהנה ומאפשרות

80 ספר הלימוד "יא סלאם" נכתב בידי אלה ולסטר ואליאס פלאח אליאס, יצא בהוצאת סטודיו אפקט-טיב ואושר על ידי האגף לאישור ספרי לימוד במשרד החינוך (אישור מס' 2425, ניתן ביולי 2010).

תרגול נוסף של השפה הערבית.⁸¹ הפעילויות אף מפגישות את התלמידים היהודים עם ערבים נוספים – האמנים המופיעים בפעילויות. פעילויות התרבות (2-3 פעילויות בשנה) שולבו בתכנית באופן מערכתי, הותאמו לתוכני הלימוד ולרמה הלשונית, והמורים נוהגים להכין את התלמידים לקראתן.

עד שנת הלימודים תשע"ג (2012-2013) מימנה עמותת יוזמות קרן אברהם את פעילויות התרבות והן נערכו בכל בתי הספר הלומדים בתכנית ברחבי הארץ.

4. סביבת הלמידה, העשרה ותמיכה

בכל בית ספר שבו נלמדת התכנית בכיתות ה'ו' מצוי "קיר ערבית" (או "פינת ערבית") במקום בולט בבית הספר, ובו מידע, תמונות, משחקים וחידות. המורים לערבית מעדכנים את ה"קיר" בעזרת התלמידים והחומרים בו מתבססים על עזרי העשרה שפותחו בתכנית. כך נוכחת הערבית גם מחוץ לכיתות, במרחב המשותף לכל התלמידים והמורים, וגם תלמידי הכיתות הנמוכות נחשפים אליה. צוות התכנית ואף מנהלי בתי ספר רבים מעודדים את המורות והמורים לערבית לארגן "ימי שיא" וערבי הורים. יש מורים המארגנים בבתי הספר מסדר בוקר שכולו בסימן ערבית, יש שארגנו טיול ליישוב ערבי, ובבתי ספר אחרים נערכו ערבים בהשתתפות הורים שכללו הצגה בערבית שהכינו התלמידים ופעילויות אחרות בערבית שתכננו המורים לערבית בסיוע צוות בית הספר.

בחלק מבתי ספר שבהם נלמדת התכנית זה כמה שנים מלמדים מורי "יא סלאם" הערבים שיעורים נוספים פרט לשיעורים בכיתות ה'ו' – הוראה פרטנית וכן מקצועות נוספים, על פי הכשרתם. מורות ומורים רבים ממלאים תפקידים נוספים בבתי הספר.

5. הכשרת מורים

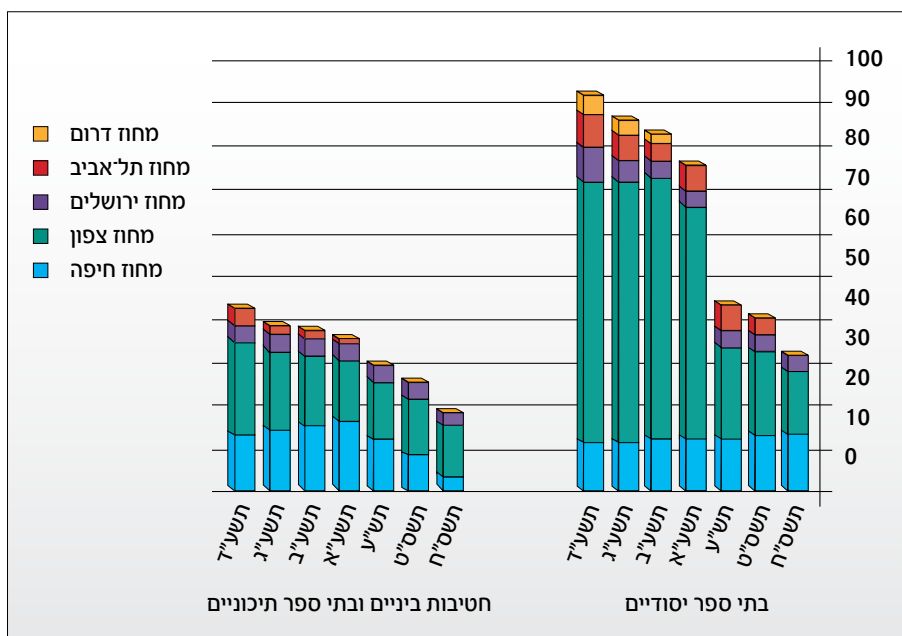
כאמור, המורים בתכנית הם מורות ומורים ערבים בעלי תואר ראשון בשפה וספרות ערבית ובעלי תעודת הוראה בערבית,⁸² שנבחרו בקפידה. משימתם – השתלבות בבית ספר עברי כמורים

81 פעילויות התרבות הערבית שבהן משתפים האמנים הערבים את התלמידים באופן פעיל ובערבית וכן ההוראה בערבית על ידי מורים ערבים והשימוש בחומרי לימוד שנלקחו מן המציאות – כולם תורמים להוראה על פי "הגישה הטבעית" (natural approach) הדוגלת בחשיפה לשפה במידה רבה ככל הניתן, באופן אותנטי ובהדרגה, בלא לדבוק יתר על המידה בהוראת הכללים ובתיקון כל שגיאה ובלא לדחוק בתלמידים לדבר מיד. גישה זו חותרת לרכישת מיומנויות תקשורת ומתאימה במיוחד למתחילים. הגישה פותחה על ידי טרייסי טרל וסטיבן קרשן (Tracy Terrell & Stephen Krashen), בהסתמך על מחקרים ועל גישות קיימות, ולאחר מכן על ידי חוקרים ואנשי חינוך נוספים. ראו למשל L. Dhority, *The ACT Approach: The Use of Suggestion for Instruction*, Philadelphia, PA: Gordon and Breach Science Publishers, 1991, p. 32.

82 כל מורי התכנית (מעל מאה במספר, רובם מורות) מועסקים על ידי משרד החינוך, למעט בירושלים ובתל-אביב – שם חלק קטן משעות ההוראה מוקצה על ידי העירייה. בתכנית מלמדות גם מורות יהודיות ספורות – חלקן <<

לערבית, כחלק מהצוות החינוכי, והוראת תכנית חדשנית – מחייבת לנקוט תהליך מדוקדק לאיתור מורים מתאימים לצד הכשרה וליווי מקצועי לאורך זמן, כדי לשמר רמה דידקטית גבוהה והתמודדות מיטבית עם אתגרים נוספים בכיתה ובבית הספר. הכשרה מיוחדת מוענקת ככל הניתן גם למורי חטיבות הביניים העתידים לקלוט את בוגרי התכנית כדי לשמר את הרצף החינוכי.

תרשים 6 • שילוב מורים ערבים בהוראת הערבית, לפי מחוזות

6. בחירת המורים

מורים בעלי תואר בשפה הערבית ותעודת הוראה מאותרים במאגר המורים של משרד החינוך ובין בוגרי האוניברסיטאות והמכללות להכשרת מורים. חלק מן המורים מועסקים בעקבות פנייתם לצוות התכנית או בעקבות מודעה בעיתונות. לאחר ריאיון טלפוני בערבית ובעברית מוזמנים המועמדים המתאימים בלבד לריאיון אישי, שנעשה על ידי נציגי צוות התכנית ואנשי הפיקוח על הוראת הערבית, ובו מוסבר להם על התכנית ועל מטרותיה. הריאיון נערך בעברית

« מורות שכבר לימדו ערבית בבית הספר לפני כניסת התכנית "יא סלאם", רובן דוברות ערבית כשפת אם, וחלקן מורות יהודיות ששובצו ללמד בתכנית בבתי ספר ממלכתיים-דתיים במחוז הצפון (אחרים המשיכו להעסיק מורה ערבייה, למרות הנחיית מנהל החינוך הממלכתי-דתי במשרד החינוך להימנע מכך).

ובערבית, ובו נבדקת התאמתם המקצועית, אישיותם והזדהותם עם רוח התכנית ומטרותיה וכן יכולותיהם בהוראה חווייתית ואינטראקטיבית (לרבות שירים ומשחקים) כנדרש בתכנית. רק המועמדים שעמדו בריאיון בהצלחה מוזמנים להשתלמות ההכשרה הראשונית למורי "יא סלאם" הנערכת בקיץ, כמפורט להלן.

ב. ההכשרה והלייווי⁸³

1. ההכשרה הראשונית למורי "יא סלאם"

מאחר שיישום תכנית הלימודים "יא סלאם" הולך ומתרחב בשנים האחרונות, יש להכשיר מורים חדשים בהתאם לצרכים. לאחר בחירת מועמדים מתאימים כמתואר לעיל, הם משתתפים בהשתלמות מרוכזת של יומיים עד ארבעה ימים במהלך הקיץ שלפני תחילת שנת הלימודים. בהשתלמות נלמדת הגישה הפדגוגית של התכנית אך גם נבחנת יכולת ההוראה של המועמדים. לאחר ההשתלמות נבחרים המועמדים הטובים ביותר והם משובצים בבתי ספר על פי אזור מגוריהם, על פי התאמתם לבית הספר ועל פי שיקולים נוספים. ככל הניתן, מוצעים לכל מנהל בית ספר כמה מורים מתאימים כדי שיוכל לבחור את המתאים או המתאימה ביותר על פי שיקוליו והתרשמותו. תמיכת המנהל במורה הערבי מתחילת הדרך חיונית.

2. השתלמויות מחוזיות שנתיות (משותפות)

בכל שנה נערכים במחוזות ימי הדרכה מרוכזים והשתלמויות שנתיות לכל המורים לערבית מטעם הפיקוח על הוראת הערבית. תוכני "יא סלאם" ועקרונות פדגוגיים מן התכנית שולבו מִפְּבֶר בהשתלמויות, וכיום הן משותפות לכל המורים לערבית – מורי בתי הספר היסודיים בתכנית "יא סלאם" (ערבים רובם ככולם) ומורי חטיבות הביניים ובתי הספר התיכוניים (יהודים רובם ככולם). שילוב מורי התכנית ומורי החטיבות העליונות בהשתלמות אחת, שנעשה לראשונה בשנת 2006 ביוזמת קרן אברהם, הפך לדגם להשתלמות השנתית למורים לערבית במחוזות הצפון וחיפה; הוא צפוי להתרחב למחוז הדרום ולמחוזות נוספים עם הרחבת הוראת הערבית בבתי הספר היסודיים. ההשתלמות המשותפת תורמת ליצירת הרצף החינוכי ומחזקת את הגישה הפדגוגית של "שפה אחת" (רצף בין ערבית "מדוברת" ל"ספרותית") בהוראת הערבית בכל שלבי החינוך. ראוי להדגיש, כי ניכר שהמפגש המקצועי השגרתי בין המורים היהודים והמורים הערבים – כולם מורים לערבית בבתי ספר עבריים – מקדם את הגישה התומכת בהוראת הערבית לצורכי תקשורת בין-אישית ואת החינוך לחיים משותפים.

⁸³ בשנים הראשונות הוביל הצוות הפדגוגי של התכנית מטעם יוזמות קרן אברהם את בחירת המורות ואת הכשרתן בכל הרמות בשיתוף פעולה עם הפיקוח על הוראת הערבית, אך כיום פועל מערך ההכשרה וההדרכה של התכנית בהנחיית הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך בסיוע יוזמות קרן אברהם וצוות התכנית. בסופו של התהליך משובצים המורים בבתי הספר על ידי הפיקוח הכולל במחוזות בשיתוף הפיקוח על הוראת הערבית.

פרט לתכנים שלומדים כל המורים בהשתלמות (דידקטיקה, הוראת התרבות הערבית, היכרות התכנית בבתי הספר היסודיים, בניית שיעור, ניווט כיתה ועוד), נערכת לכל קבוצת מורים השתלמות בהנחיה ייחודית המתאימה לה: מורי התכנית הערבים לומדים להתמודד עם האתגרים הייחודיים שבהוראת הערבית בבית ספר עברי, דנים בהבדלים הבין-תרבותיים, לומדים לשפר את הדידקטיקה בהוראת התכנית ומתוודעים לתכנית הלימודים בערבית לחטיבת הביניים. מורי חטיבות הביניים (יהודים) מתוודעים לתוכני "יא סלאם", מחזקים את יכולת הדיבור בערבית, מעמיקים את הידע על התרבות הערבית העכשווית ולומדים ליצור רצף לימודי ולשוני בין לימודי הערבית בבית הספר היסודי לבין לימודי הערבית בחטיבת הביניים.

3. תרגול הדיבור בערבית: שיעורים באמצעות תוכנת Skype

שיעורים אלה מוצעים למורים (יהודים) לערבית בחטיבות הביניים העתידיים לקלוט את בוגרי התכנית בכיתה ז'. בניגוד לשיעורי ערבית מדוברת בהשתלמויות המחוזיות שבהם משתתפים מורים עמיתים רבים, שיעורים אלה נערכים בזוגות או באופן פרטני עם מדריכה שהוכשרה לכך. השיעורים מתנהלים באמצעות תוכנת Skype ומאפשרים למורים היהודים לתרגל ולשפר את הדיבור בערבית בסביבה אינטימית ותומכת. למורים מוצעים 12 שיעורים לאורך השנה, בימים ובשעות המתאימים להם.

4. הדרכה פרטנית למורי "יא סלאם"

עם הצטרפו לבית הספר מקבל כל אחד ממורי התכנית הדרכה פרטנית מתמשכת ממדריכה אישית. במסגרת ההדרכה צופה המדריכה בשיעורים ומוסרת למורה משוב. היא אף מספקת למורה תמיכה וסיוע בהשתלבות בבית הספר, בשיפור שיטות ההוראה, בבעיות משמעת ובכל נושא שבו הוא זקוק לתמיכה. התברר כי הליווי הפרטני לצד ההשתלמויות חיוני במיוחד בזמנים רגישים, כגון בעת לחימה (למשל, מלחמת לבנון השנייה, מבצע "עופרת יצוקה", מבצע "עמוד ענן"), לאחר פיגוע או לאחר תקרית אלימה וכדומה. התמודדות המורה הערבי בזמנים אלה עם המטלות בכיתה ולעיתים אף בחדר המורים עשויה להיות קשה במיוחד. ההדרכה ניתנת על ידי מדריכות מטעם הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך (רובן מורות ותיקות בתכנית שהוכשרו להדרכה על ידי הצוות הפדגוגי של התכנית בשיתוף הפיקוח על הוראת הערבית).

5. השתלמות הדרכה ופיקוח

בכל שנה (מאז שנת 2007) נערכת בקיץ השתלמות ארצית של שלושה ימים (כולל לינה), המתמקדת בפיתוח ההדרכה למורי התכנית ולמורי חטיבות הביניים שיקלטו את בוגריה. קהל היעד להשתלמויות אלה הוא אנשי הפיקוח על הוראת הערבית (המפמ"ר ומדריכי הערבית המחוזיים), מדריכים לערבית, מורי "יא סלאם" בולטים ורכזי ערבית בחטיבות הביניים. עריכת

ההשתלמות בכל קיץ תורמת לפיתוח תשתית תכנית ולקידום יישום מערכתי נכון של הוראת הערבית בבית הספר: גישור ללימודי ערבית בחטיבת הביניים, פדגוגיה מתקדמת, השתלבות המורים בצוות בית הספר העברי, התמודדות עם בעיות משמעת, הדרכת מורים, אופן השילוב בין השפה הדבורה לשפה הכתובה ועוד.

6. השתלמויות נוספות

נוסף על ההשתלמויות והליווי הפרטני שתוארו לעיל, נעשות פעולות נוספות, כגון השתלמות ארצית למורי "יא סלאם", ימי הדרכה מרוכזים, צפייה בשיעורים (מורי חטיבת הביניים צופים בשיעורי "יא סלאם" ומורי "יא סלאם" צופים בשיעורים בכיתה ז') ועוד.

ג. הרצף הפדגוגי: גישור ללימודי הערבית בחטיבות הביניים

אחד האתגרים המשמעותיים ביותר, כפי שהובהר, הוא המעבר מכיתה ו' לכיתה ז' בחטיבת הביניים. במהלך שתי שנות לימוד רכשו בוגרי התכנית ידע בדיבור ובהבנה וגם ידע לשוני מגוון הרלוונטי ללימוד הערבית התקנית ("הספרותית"), לרבות יסודות הכתב הערבי. כמו כן הם רכשו ידע בסיסי על התרבות הערבית ועל פי רוב המוטיבציה שלהם להמשיך לימודי הערבית בכיתה ז' גבוהה. לכן יש לתת את הדעת לפיתוח רצף לימודי ראוי.

ראשית, יש לתת מקום לידע שרכשו התלמידים ולהמשיך אותו. חובה לעשות כל שניתן כדי להימנע מקטיעת תהליך הלמידה בשל המעבר לתכנית "אחרת" ולשפה "אחרת" בחטיבות הביניים, כפי שאירע במקרים רבים בעבר.⁸⁴

להלן פעולות הגישור לחטיבות הביניים שפותחו במסגרת התכנית "יא סלאם" ואשר נועדו להפחית את החששות ואת חוסר הביטחון בקרב מורי חטיבות הביניים ולהקנות להם ידע פדגוגי שיאפשר להם להמשיך היטב את הלמידה שהחלה בכיתות ה'-ו':

1. יצירת רצף פדגוגי מובנה

התכנית "יא סלאם" נכתבה מלכתחילה תוך הקפדה על רצף לימודי בינה לבין תכנית הלימודים בכיתה ז' ואילך (בערבית תקנית):⁸⁵ כמחצית מהמילים ומהביטויים הנלמדים בתכנית משמשים גם בערבית תקנית, והמורים דנים בהבדלים בין הערבית המדוברת לערבית התקנית. ראשית נרכשות מיומנויות האזנה ודיבור, ולאחר מכן (בעיקר בכיתה ו') נלמדים סימני הכתב וראשית

⁸⁴ ראו הערה 73 לעיל.

⁸⁵ בעקבות התרחבות ההוראה בתכנית "יא סלאם" בבתי הספר היסודיים ובזכות ההשתלמויות המשותפות למורי בתי הספר היסודיים וחטיבות הביניים, שוכתב ספר הלימוד להוראת הערבית (תקנית) בכיתה ז' בתכנית "שפה מספרת תרבות", והוא מהווה המשך ישיר של הגישה והתכנים בתכנית "יא סלאם" בבית הספר היסודי. ספרי <<

הקריאה. הלהג הנלמד בדיבור הוא להג פלסטיני עירוני הקרוב להגיית הערבית התכנית. גם נושאי התרבות בתכנית מתחברים לנושאי התרבות שבתכנית הלימודים בחטיבות הביניים.

2. הרחבה באשכולות בתי ספר יסודיים המזינים חטיבת ביניים אחת

מתחילת הפעלת התכנית, יישומה והרחבתה בהדרגה נעשים באשכולות מלאים של בתי ספר יסודיים המזינים חטיבת ביניים אחת, כדי שכל התלמידים בכל חטיבה יהיו בעלי ידע דומה בערבית. כך יכולים המורים לערבית בכיתה ז' להסתמך על הידע שרכשו התלמידים. הרחבת התכנית בדרך אחרת היתה יוצרת הבדלי ידע קיצוניים בין התלמידים בכיתה ז' ומאלצת את המורים להתעלם מן הידע של חלק מהתלמידים. בשנים האחרונות, בעקבות חיזוק הערבית הדבורה וההתבטאות בעל פה בתכנית הלימודים הכללית לערבית (בחטיבות הביניים ובבתי הספר התיכוניים), צפוי שיתחזק הגישור בין תכניות הלימודים.

3. הכשרת מורי חטיבות הביניים

המורים לערבית בחטיבות הביניים, הקולטים את בוגרי "יא סלאם", הם חוליית מפתח בהצלחת התכנית בטווח הארוך. יכולתם להמשיך ללמד ברצף פדגוגי, לרבות לימוד הדיבור בערבית ושילוב התרבות הערבית (בדרך דידקטית וחוויתית), ולנצל את הידע הלשוני ואת המוטיבציה החיובית של התלמידים חשובה ביותר. הכשרת מורי חטיבות הביניים נעשית כאמור בשלוש דרכים עיקריות: (1) השתלמויות מחוזיות משותפות למורים לערבית בכל השלבים; (2) תרגול הדיבור בערבית באופן אישי או בזוגות עם מדריכה ערבייה באמצעות תוכנת Skype; (3) השתלמויות ייעודיות לרכזי הערבית בחטיבות הביניים הקולטות את בוגרי "יא סלאם".

5 | הערכת התכנית

ההערכה החיצונית הראשונה לתכנית, שהייתה במהותה הערכה מעצבת, נעשתה בשנתיים הראשונות ליישומה (2006-2008). המעריכים היו ד"ר מאיה מלצר-גבע ובכר עואודה, ועמותת יוזמות קרן אברהם הסתייעה בהמלצותיהם בבואה ליישם את התכנית לאחר מכן.

בשנים 2010-2012 נערך מחקר מקיף להערכת התכנית "יא סלאם" ולהערכת השפעתה על קהל היעד. המחקר נעשה על ידי מכון הנרייטה סאלד בירושלים, המתמחה בהערכת תכניות חינוך, וביוני 2013 הוגש דו"ח הממצאים המפורט ליוזמות קרן אברהם. הממצאים נאספו מקרב מדגם רחב מאוד של תלמידים, של מורים ושל מנהלי בתי ספר, והם מעידים כי התכנית מצליחה לממש את

« הלימוד "שפה מספרת תרבות" נכתבו על ידי אלה ולסטרר לפני פיתוח התכנית "יא סלאם" והם נפוצים מאוד בהוראת הערבית (תכנית) בחטיבות הביניים.

יעדי הלימוד שהציבה וכי לתכנית השפעה ממשית על עמדות בוגריה כלפי הערבים וכלפי החיים המשותפים. עוד עולה מהממצאים, כי ההשפעה על העמדות נשמרת גם לאחר שנה (בסוף כיתה ז') והישגיהם של בוגרי התכנית בערבית תקנית על פי תכנית הלימודים בכיתה ז' בכל מיומנויות השפה טובים יותר באופן מובהק מבחינה סטטיסטית מאלה של התלמידים שלא למדו ערבית בבית הספר היסודי. זאת למרות ההבדל בין השפה ה"מדוברת" ל"ספרותית" ובסתירה לעמדה המסורתית של משרד החינוך, ולפיה הוראת הערבית מדוברת לפני הוראת הערבית תקנית מקשה על התלמידים ופוגעת בלמידה בחטיבת הביניים. ראיונות עם 75 מנהלי בתי ספר יסודיים שבהם נלמדת התכנית ועם 19 מורות המלמדות בה מעידים כי התכנית והמורות השתלבו בבית הספר באורח מרשים ושביעות הרצון של המנהלים מן התכנית גבוהה מאוד. יתר על כן, 92% מן המנהלים ממליצים לכלול את התכנית "יא סלאם" (או תכנית דומה לה) בתכנית הלימודים המחייבת בכל הארץ. עיקרי הממצאים מובאים להלן בפרק ז' (תכנית הלימודים "יא סלאם": מחקר הערכה).

התייחסות לתכנית "יא סלאם" בדו"ח הצוות לבחינת הוראת הערבית בחינוך העברי מטעם האקדמיה הלאומית למדעים

באפריל 2012 התפרסם דו"ח של ועדת מומחים לנושא הוראת הערבית בחינוך העברי מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. בראשות הוועדה עמדה פרופ' אלה לנדאו-טסרון. הוועדה הוקמה לבקשת משרד החינוך (יו"ר המזכירות הפדגוגית דאז, ד"ר צבי צמרת, ומפמ"ר ערבית ואסלאם דאז, ד"ר שלמה אלון), כדי לבחון שינויים אפשריים במבנה לימודי הערבית בחינוך העברי. הדו"ח האמור מסכם את המחקר ואת המפגשים הלימודיים שערכה הוועדה בהשתתפות כשלושים מומחים בתחום.⁸⁶

הדו"ח, שכותרתו "הוראת הערבית מנין ולאן",⁸⁷ סוקר את הקשיים בהוראת הערבית בבתי הספר העבריים ואת הדילמות בתחום. הדו"ח אף מבקר את תכנית הלימודים בערבית בטענה שלא ברור מהי מטרתה של הוראת הערבית וסוקר יוזמות חדשות יחסית בתחום, לרבות התכנית "יא סלאם" ושילוב מורים ערבים בהוראת הערבית.

דו"ח הוועדה מתייחס בחיוב לתכנית "יא סלאם", ובין היתר נכתב בו: "הצוות מברך על הוראת הערבית בבית הספר היסודי והיה שמח לראות את התכניות המיועדות לתלמידים צעירים מוחללות כתכניות חובה בכל החינוך העברי. הצוות סבור שבבית הספר היסודי מטרת לימודי הערבית צריכה

⁸⁶ למפגשי הלימוד שערכה הוועדה זומנו באופן מיוחד מומחים בהוראת הערבית מן האקדמיה (מחוגי הערבית, ממחלקות לבלשנות ולרכישת שפה, ומתכניות להכשרת מורים לערבית באוניברסיטאות ובמכללות), מבתי הספר ומגופים נוספים העוסקים בנושא. דדי קומם, מנהל תחום החינוך ביוזמות קרן אברהם, הזמן להרצות בפני הוועדה בשני מפגשי הלימוד (סיכום ההרצאות מצורף כנספח לדו"ח הוועדה).

⁸⁷ לנדאו-טסרון ואח' (הערה 51 לעיל).

להיות מפגש מעודד עם השפה החדשה וצורותיה הבסיסיות. הצוות – שמהעדויות במפגשים התרשם כי השיטה המשלבת/משולבת מעוררת כנראה גישה חיובית ומוטיבציה בקרב הלומדים – סבור אפוא כי בשלב זה יש להניח יסודות לתקשורת בין־אישית בערבית מדוברת, להיכרות עם הכתב הערבי ולהיכרות בסיסית עם התרבות הערבית, תוך לימוד חווייתי של הערבית".

לעניין שילוב מורים ערבים בהוראת הערבית בבתי הספר העבריים נכתב: "הצוות ממליץ לקיים השתלמויות מורים רצופות ומתמשכות לשם שיפור יכולותיהם של המורים בתחום ההבעה בעל פה ובכתב בערבית תקנית מודרנית. בסוגיית שילובם של מורים ערבים בחינוך העברי, ממיזם 'השפה כגשר תרבותי' עולה שהדבר אפשרי. יש ללמוד את תוצאות סקר ההערכה של תכנית 'יא סלאם' לכשיתפרסמו ולבדוק אפשרות לשלב מורים ערבים בחינוך העברי בקנה מידה רחב יותר (ולא רק בחינוך היסודי) לאחר הכשרה מתאימה במוסדות להכשרת מורים לחינוך העברי".

פרק ה' העשרה בשפה ובתרבות עברית בבתי ספר יסודיים ערביים

פעילויות התרבות העברית מייסודה של יוזמות קרן אברהם הוחלו לראשונה באופן ניסיוני בשנת 2010 ב-16 בתי ספר יסודיים ערביים בצפון הארץ כהשלמה ללימודי העברית. בשנת הלימודים תשע"ג (2012-2013) נערכו פעילויות העשרה בשפה ובתרבות העברית ב-60 בתי ספר יסודיים ערביים במחוז הצפון ובמחוז חיפה של משרד החינוך (כיתות ה'-ו', שתי פעילויות בכל כיתה במהלך השנה). בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) נמשכת ההעשרה בכל בתי הספר הערביים המשתתפים בתכנית "מפגשי יא סלאם" בשני המחוזות. הפעילויות פותחו על ידי יוזמות קרן אברהם בשיתוף אמנים ומדריכים ובשיתוף פעולה עם משרד החינוך.⁸⁸

1 | רקע

התלמידים הערבים חיים וגדלים בחברה הישראלית לצד הרוב היהודי, והם ודאי מכירים את החברה היהודית ואת תרבותה טוב יותר משהתלמידים היהודים מכירים את זו הערבית. למשל, ילד או נער ערבי שהוריו עובדי מדינה או עובדים אצל מעסיק יהודי מכיר בוודאי את חג הסוכות או את חג הפסח, ואילו ילד יהודי אינו יודע בדרך כלל על קיומו של הרמדאן או חג הקרבן. תלמידים ערבים אף לומדים רבות על התרבות העברית ועל ההיסטוריה היהודית בבית הספר במסגרת לימודי החובה שכן עברית נלמדת בבתי הספר הערביים כלימודי חובה על פי הנחיות משרד החינוך.⁸⁹

88 הנהלות המחוזות והפיקוח על החינוך הערבי, הפיקוח על הוראת העברית לערבים והמטה לחינוך אזורי. פיתוח פעילויות העשרה סביב סרטים שיצרו ילדים יהודים נעשה בשיתוף הפיקוח על הוראת קולנוע ותקשורת.

89 לפירוט הנחיות משרד החינוך בנוגע להוראת עברית בבתי ספר ערביים ראו הערת שוליים מספר 25. חובת לימוד זו נאכפת בדרך כלל במלואה, בניגוד להוראת הערבית ליהודים. בחלק מבתי הספר הערביים נלמדת העברית כבר מכיתה ב' או א'. המורים לעברית הם מורים ערבים, למעט חריגים מעטים.

למרות כל זאת, התלמידים הערבים מכירים היכרות שטחית בלבד את חיי היום-יום של הילדים היהודים בני גילם. יתר על כן, שוררת הסכמה כי בשיעורי העברית נלמדת עברית פונקציונלית לכל היותר, אך לא נרכשת מיומנות בדיבור ובהבנה שתוכל לקדם התערות ממשית של הבוגרים בחברה הדוברת עברית, השתלבות בעבודה בסביבה דוברת עברית או בלימודים במוסדות להשכלה גבוהה דוברי עברית. הילדים ובני הנוער הערבים חשופים כיום לתרבות העברית ולחיי היום-יום של הרוב היהודי בישראל הרבה פחות מבעבר.⁹⁰ הדבר בולט במפגשי התלמידים היהודים והערבים בכיתות ה'-ו' הנערכים בין בתי הספר בתכנית "מפגשי יא סלאם". לפיכך החליטה עמותת יוזמות קרן אברהם להשלים את המודל החינוכי שהיא מיישמת בקבוצת גיל זו ולפתח פעילויות תרבות חווייתיות בעברית שיחשפו את התלמידים הערבים לתרבות של בני גילם היהודים, בדומה לפעילויות התרבות הערבית הנערכות במסגרת התכנית "יא סלאם" בבתי הספר העבריים. ההחלטה התקבלה בהתייעצות עם הפיקוח על הוראת העברית ועם גורמים נוספים בהנהלת משרד החינוך.

2 | מטרת הפעילויות

פעילויות התרבות העברית נועדו להקנות לתלמידים הערבים ידע על התרבות העכשווית של בני גילם היהודים ועל חיי היום-יום שלהם ולעורר את סקרנותם כלפיהם.

3 | תוכן הפעילויות

פעילויות התרבות בכיתות ה'-ו' בבתי ספר ערביים כוללות בין היתר הצגות, פעילויות סביב סרט⁹¹ ועוד. בדרך כלל הן נערכות באולם או בחלל אחר המתאים לפעילות חווייתית ולא בכיתת לימוד רגילה. מנחי הפעילויות הם אמנים, מורים ומדריכים יהודים. המפגש של תלמידי בית הספר עם יהודים, המציגים את תרבותם ומוסיפים לה נופך אישי בשיחה במסגרת הפעילות, מוסיף לחוויה ולייחוד של הכרת התרבות, מעבר לידע שהיא מקנה. לרבים מהתלמידים אלה הזדמנויות יחידות למפגש ממשי עם יהודים, ודאי עם אמנים יהודים או עם מורים יהודים.

⁹⁰ בין הסיבות לצמצום חשיפת הנוער הערבי לשפה ולתרבות של הרוב היהודי ניתן לציין את התרבות ערוצי הלוויין בערבית בטלוויזיה, לרבות ערוצי ילדים, ואת התרחבות השימוש של הנוער באינטרנט בערבית. יש הטוענים שגם לניכור הגובר בין החברות בשנים האחרונות, הבא לידי ביטוי במחקרים ובסקרים הנערכים בקרב בני נוער, יש חלק בהתמעטות החשיפה.

⁹¹ פעילויות אלה כוללות צפייה בסרט קצר (15 דקות) המבוסס על תסריט של ילד או של ילדה יהודים בכיתה ה' או ו', שבוים והופק באופן מקצועי כחלק ממיזם "ילדים יוצרים סרטים" המשותף לעמותת להב, לערוץ הילדים של הוט ולמשרד החינוך. לאחר הסרט נערכת שיחה פתוחה על נושאי התרבות וחיי היום-יום העולים בסרט ועל הדומה והשונה בין שתי החברות.

התכנים של פעילויות התרבות שופכים אור על מאפיינים שונים של התרבות הישראלית-יהודית ובייחוד של חיי היום-יום של הילדים היהודים. התלמידים משוחחים על כך, ובין השאר עוסקים בנושאים כגון הווי בית הספר, יחסי ילדים-הורים, מסורות של קבוצות שונות בחברה היהודית, יחסים בין חברים וחברות, מוזיקה פופולרית, הבית, עיסוקים בשעות הפנאי ועוד. בכל התכנים מושם דגש על בחינת הדומה והשונה בין תרבות התלמידים הערבים לבין תרבותם של עמיתיהם היהודים וגם על הגיוון בתוך החברה היהודית (לעתים תוך הפרכת סטראוטיפים) – דתיים לעומת חילוניים, עולים לעומת ותיקים, בני עיר לעומת בני כפר, מושב או קיבוץ וכדומה.

פרק ו'

תכנית "מפגשי יא סלאם"

תכנית "מפגשי יא סלאם" החלה לפעול במחוז הצפון של משרד החינוך בשנת הלימודים תשע"א (2010-2011), לאחר שנת ניסיון שבה פעלה בתשעה צמדים של בתי ספר. בשנת הלימודים תשע"ג (2012-2013) פעלה התכנית במלואה ב-60 בתי ספר יסודיים עבריים וערביים (30 צמדים של בתי ספר עבריים וערביים שכנים) בעיר חיפה וברחבי הצפון, ובשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) היא פועלת ב-34 בתי ספר עבריים וערביים. משתתפים בתכנית תלמידי כיתות ה' ו' והצוותים החינוכיים בבתי הספר. התכנית מיושמת על ידי יוזמות קרן אברהם, בשיתוף פעולה עם עמותת מארג, עם משרד החינוך⁹² ועם הרשויות המקומיות.

1 | רקע

לאור החזון והתפיסה החינוכית של יוזמות קרן אברהם, המדגישים את הצורך בהיכרות מעמיקה של הצד השני ושל תרבותו ואת הצורך במפגשים קבועים ומתמשכים המוסיפים היכרות בין אישית וקבוצתית כאחד,⁹³ החלה לפעול בשנת 2010 תכנית "מפגשי יא סלאם". התכנית הושקה לאחר התבססותה המוצלחת של התכנית "יא סלאם" להוראת הערבית בבתי ספר יסודיים עבריים ונועדה למורים ותלמידים (בכיתות ה' ו') בצמדי בתי ספר ערביים-עבריים: בתי ספר ערביים, שבהם לומדים התלמידים עברית ומשתתפים בפעילויות העשרה בשפה ובתרבות העברית, ובתי ספר עבריים סמוכים, שבהם לומדים התלמידים את השפה והתרבות הערבית בתכנית "יא סלאם" (לרבות השתתפות בפעילויות העשרה בתרבות הערבית).

92 הנהלות מחוזות הצפון וחיפה, המטה לחינוך אזרחי, הפיקוח הכולל והפיקוח על החינוך הערבי במחוזות.

93 ראו הרחבה בפרק ב' לעיל (מודל חינוך לחיים משותפים), סעיף 2.

עמותת יוזמות קרן אברהם יזמה במשך שנים מפגשים ושיתופי פעולה של צמדי בתי ספר ערביים ועבריים בגליל, בשיתוף פעולה עם משרד החינוך ועם הרשויות המקומיות.⁹⁴ בעקבות הניסיון שנצבר פיתחה העמותה את תכנית "מפגשי יא סלאם" בשיתוף עמותת מארג. עמותת מארג נבחרה לסייע בפיתוח התכנים ובהנחיית המפגשים בשל גישתה הנרטיבית (על פי תורתו של מייקל וייט), בשל גישתה הרב־תרבותית המעצימה את המשתתפים ובשל ניסיונה העשיר בפיתוח תכניות ובעבודה חינוכית יישומית בתחום החינוך לחיים משותפים בחברה מרובת־תרבויות. המודל שמציעה התכנית מקפיד על סדרת מפגשים הפרוסים לכל אורך שנת הלימודים והנקבעים מראש. שלא כתכניות רבות שהופעלו במהלך השנים בבתי ספר בישראל, התכנית מערבת באופן פעיל את המנהלים ואת צוותי המורים ומבוססת על מפגשים קבועים (חד־לאומיים ודו־לאומיים) של צוותי המורים משני בתי הספר לפני מפגשי קבוצות התלמידים ובמקביל להם. במהלך ביצוע התכנית אמורים בתי הספר לבנות כלים להרחבת מעגלי ההשפעה של המפגשים לקהילת בית הספר, לרבות ההורים. נוסף על המפגשים, העוסקים בהיכרות אישית, בהיכרות התרבות של הצד האחר וביחסי יהודים-ערבים, עובדים הצמידים במשותף בתחום תוכן שבחרו, וצוותי המורים משני בתי הספר מנחים את העבודה המשותפת של התלמידים בתחום שנבחר, כגון קיימות ושימור אתרים, מוזיקה, התנדבות בקהילה ועוד. התלמידים, בהנחיית המורים ולעתים בסיוע גוף המתמחה בהדרכה בתחום, עוסקים בו יחד ולחוד, במפגשים ומחוץ להם.

ייחודה של תכנית "מפגשי יא סלאם" לעומת תכניות מפגשים אחרות שפעלו במהלך השנים בבתי ספר בישראל מתבטא בשני הבדלים עיקריים: ראשית, מדובר בתכנית ארוכת־טווח (שלוש שנים לפחות בכל צמד בתי ספר) המערבת הכשרה ומפגשים של המנהלים ושל צוותי ההוראה בבתי הספר ולא רק של התלמידים, כפי שנהוג ברוב התכניות האחרות. תהליך עמוק זה לטווח הארוך מאפשר לבתי הספר להמשיך בו באופנים שונים אף לאחר סיום תכנית המפגשים המובנית. שנית, שלא כרוב תכניות המפגשים הנערכות בהיקף קטן בבתי ספר נבחרים על פי סיכום עם מנהליהם, ללא מעורבות משרד החינוך על גופיו המקצועיים, התכנית "מפגשי יא סלאם" מיושמת זה כמה שנים בעשרות בתי ספר על פי החלטה מערכתית של מנהלי המחוזות שבהם היא מתקיימת ובשיתוף פעולה מלא עם המטה לחינוך אזרחי ועם הפיקוח הכולל, מתוך מגמה להרחיבה ותוך הקצאת משאבים של המשרד ליישומה.

2 | מטרת התכנית

התכנית נועדה לקדם חינוך לחיים משותפים במערכת החינוך באמצעות פיתוח ויישום נרחב של מודל שותפות חינוכית בין צמדי בתי ספר יסודיים ערביים ועבריים שכנים – מורים ותלמידים. קידום

94 התכניות יושמו במסגרת מיזם "מרקם בגליל" של יוזמות קרן אברהם לשיתופי פעולה אזוריים בין רשויות מקומיות יהודיות וערביות.

השותפות כולל הכשרה, למידה והיכרות הדדית, מפגשים מונחים של הצוותים החינוכיים ושל התלמידים משני בתי הספר ועבודה חינוכית או קהילתית משותפת.

3 | העקרונות הפדגוגיים

תכנית "מפגשי יא סלאם" פותחה על בסיס ניסיון מצטבר בתכניות שונות של מפגשים בבתי ספר. תכניות כאלה פעלו ביוזמות מקומיות של בתי הספר וכן בחסות עמותות המתמחות בתחום, בגישות הנחיה שונות ובהיקפים קטנים בדרך כלל.

יש הרואים בתכנית "מפגשי יא סלאם" מזיגה של מרכיבים מתוך "הגישה המעמדת" עם מרכיבים המאפיינים את "גישת המגע"⁹⁵: שילוב של סדנאות בהנחיית מנחים יהודים וערבים, שבהן מגיעים המשתתפים גם לעיסוק בדילמות ובקשיים ביחסים בין ערבים ליהודים ובמעגלי הזהות האישיים והקבוצתיים, עם פעולה משותפת מתמשכת המתמקדת בעשייה משותפת בתחום תוכן שבחרו בתי הספר, תוך מגע בין אישי מתמשך בין המורים הערבים והיהודים ובין התלמידים בשתי הקבוצות.

מסגרת התכנית אכן נוקטת גישה משולבת בחינוך לחיים משותפים, המתבטאת במעטפת הכוללת כמה רכיבים משלימים, שנועדו לקדם את מטרת התכנית. אחד המוקדים בתכנית הוא עבודה עם הצוות החינוכי והכשרתו במקביל לעבודה עם התלמידים. גישת ההנחיה במפגשים המונחים בין הצוותים החינוכיים ובמפגשים בין התלמידים היא גישה נרטיבית,⁹⁶ המותאמת לשני קהלי היעד השונים, כפי שיפורט להלן.

א. הנחיה יהודית-ערבית בכל המפגשים והפעילויות

כל המפגשים בתכנית – תלמידים ומורים, מפגשים חד-לאומיים ודו-לאומיים – נערכים בהנחיית מנחי קבוצות מקצועיים ומנוסים, יהודים וערבים. מפגשים חד-לאומיים של מורים או של תלמידים נערכים בהנחיית מנחים מאותו הלאום, ומפגשים דו-לאומיים נערכים תמיד בהנחיית צמד מנחים יהודי וערבי ומתנהלים בשתי השפות.

⁹⁵ "גישת המגע" מבוססת על תורתו של הפסיכולוג האמריקני גורדון אולפורט (Gordon Allport). לטענתו, מגע איכותי בין קבוצות השרויות בעימות הוא דרך משמעותית להפחתת עוינות ודעות קדומות ולטיפול גישות חיוביות יותר בין חברי הקבוצות. פעולות לקידום חיים משותפים של ערבים ויהודים המבוססות על גישה זו דוגלות במגע בין אישי משמעותי של חברי שתי הקבוצות תוך עיסוק בתכנים **שאינם** קשורים בקונפליקט, וזאת כדי לגשר על הפערים. "הגישה המעמדת" אומצה בראשית שנות התשעים של המאה העשרים מתוך ביקורת על יישום "גישת המגע" בפעולות לקידום "דו-קיום" בין יהודים לערבים בישראל. על פי הגישה המעמדת, יש להתמקד בזהויות הקבוצתיות והלאומיות ובקונפליקט בין הקבוצות תוך יצירת מרחב שוויוני בתחומי הלשון והתרבות.

⁹⁶ גישת הנחיה שפותחה בעמותת מארג בהתבסס על תורתו של מייקל וייט.

ב. גישה רב־תרבותית

הגישה במפגשי המורים ובמפגשי התלמידים היא גישה רב־תרבותית: על פי הנחת היסוד הראשונה של גישה זו בניהול השונות החברתית, הקהילה התרבותית שאליה משתייך היחיד היא בעלת חשיבות מכרעת בעבורו. היחיד לומד להתוודע לעצמו ולגבש את זהותו רק במסגרת הקהילתית שבה הוא נטוע.⁹⁷ עם זאת, איננו חיים בקהילות סגורות אלא מקיימים קשרי גומלין עם קהילות אחרות. על פי הנחת היסוד השנייה, הזהות האישית והקולקטיבית צומחת בדיאלוג עם זהויות אחרות. הגישה הרב־תרבותית מציעה דיאלוג המשלב עשייה המבוססת על תהליכים של היכרות הדדית, מתוך הבנה של הפוטנציאל ההרסני הטמון בהיעדר היכרות או בהיכרות שלילית בלבד של האחר. כאשר זהויות שונות נפגשות בתהליך של היכרות הדדית ועשייה משותפת, נוצר "מרחב יצירתי משותף": מרחב חדש שאינו חיבור של מרחבי התרבות הנפרדים, אלא יצירה מקורית פרי הדיאלוג והעשייה.⁹⁸

ג. הנחיה בגישה הנרטיבית

הנחיית המפגשים נעשית בגישה הנרטיבית. על פי גישה זו בעבודה עם קהל רב־תרבותי, הזהות האישית והקולקטיבית מורכבת מסיפורים רבים הכוללים את ערכיו, את הידע שלנו, את מנהגינו, את רגשותינו ואת נכסיו. הגישה מבחינה בין סיפור מרכזי ודומיננטי המשפיע על הזהות ומונע מסיפורים אחרים לבוא לידי ביטוי, לבין יתר הסיפורים המרכיבים את הזהות. לעתים הסיפורים השוליים שאינם עומדים במרכז השיח הם בעלי חשיבות רבה ופותחים פתח לכיוונים חדשים בדיאלוג. במרכז היחסים בין יהודים וערבים עומד הקונפליקט הפוליטי-לאומי. הדיאלוג הבין־תרבותי נועד לאפשר דיון בנושאים נוספים הקשורים לחיי היום־יום של בני הקהילות השונות מעבר לסיפור הדומיננטי, כלומר לידו. הדיאלוג הבין־תרבותי מאפשר לנקוט נקודת מבט מורכבת יותר על השיח היהודי-ערבי ולהרחיבו. העיסוק בחקר הנכסים והטקסטים התרבותיים ואף הדתיים מזמן אפשרות ללמידה ולדיאלוג מעצים.

ד. התכנים

התכנית לתלמידים ולמורים כוללת תכנים וחומרים רבים, המאוגדים תחת סיפור מסגרת כולל שבמסגרתו ניתן להתאים לכל צמד בתי ספר תכנית שנתית ההולמת את אופיים של שני בתי הספר, את ההיסטוריה של המפגשים ביניהם וכדומה. להלן עיקרי התכנים המשולבים באופנים שונים בתכנית – במפגשים של צוותי המורים, במפגשי התלמידים ובהשתלמויות:

C. Taylor, "The Politics of Recognition", in A. Gutmann (ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 25–73

98 ג' בן עזר, כמו אור בכד: עלייתם וקליטתם של יהודי אתיופיה, ירושלים: הוצאת ראובן מס, 1992.

- פעילויות חווייתיות להכרת חברי הקבוצה השנייה ותרבותם;
 - הכרה מעמיקה של מרכיבי הזהות השונים – סיפורי זהות מעצבים ביחס ל"אני" ול"אחר" העוסקים בהקשבה ובלמידה אישית, בין-אישית ובין-תרבותית, תוך העצמת הנכסים האישיים והתרבותיים שמביאים המשתתפים למפגש;
 - הגברת הרגישות למשמעות החיים בחברה מרובת-תרבויות, שיש בה "אחרות";
 - עיסוק בסמלים, בפרשנויות, ברובדי משמעות, בקודים סמויים ובמשמעויותיהם במפגש היהודי-ערבי בקרב הצוותים, התלמידים וההורים;
 - הרחבת הידע על ה"סיפור" (הערבי-יהודי) בהיבטים שונים בחיים (אישיים, תרבותיים, לאומיים) – "הקרחון הבין-תרבותי: אתגרים וסכנות";
 - הרחבת הידע על הסוגיה היהודית-ערבית בישראל דרך מפגש עם מומחים;
 - פיתוח מודעות ומיומנויות בקרב המורים המובילים את התכנית ואת התחום בבית הספר לשם הנחיית מפגשים בין-תרבותיים של יהודים וערבים ולשם התמודדות עם הקשיים העולים במפגשים אלה;
 - העשרה והעצמה בתחום החינוך לחיים משותפים (שאינו יכול להתמצות במפגשים המונחים וראוי שיידון בפעולות חינוכיות נוספות, חד-לאומית, בבית הספר);
 - ייצום ובנייה של שותפויות לימודיות, חברתיות וקהילתיות וקידום עשייה משותפת.
- המפגשים המונחים של התלמידים והמורים מתמקדים תחילה בהיכרות הדדית – אישית ותרבותית – ובהתגברות על סטראוטיפים. לאחר מכן דנים המשתתפים בנושאים של זהויות ובסיפורים מעצבים במעגל האישי והקבוצתי ומגיעים לעיסוק בקונפליקט בין הקבוצות, בפחדים הדדיים ובאופנים שונים לגישור ולבניית חיים משותפים למרות המחלוקות והמשקעים. מטבע הדברים, התכנים, אופן העיסוק בהם וההנחיה שונים בין מפגשי המורים ומפגשי התלמידים, אך שתי מערכות המפגשים מקיימות יחסי גומלין. במקביל, כאמור, עוסקים המורים והתלמידים גם בתחום התוכן שבו הם פועלים במשותף.
- חשוב להעיר, שהתכנית שפותחה בעבור צמדי בתי הספר היא תכנית מודולרית, הכוללת כמה דגמים לעבודה של מורים ושל תלמידים. תוכני המפגשים והעבודה המשותפת מותאמים לכל צמד בתי ספר יהודי-ערבי בהתאם לוותק בעבודה כצמד ובשיתוף פעולה חינוכי ערבי-יהודי בכלל, לאופי בתי הספר, לאופן העבודה המשותפת בתחום התוכן, למעורבות העירייה בתכנית וכדומה. התכנית כולה, על חומריה ותוכניה ההנחיה למורים ולתלמידים, כתובה בעברית ובערבית; היא מאוגדת ומצויה בידי יוזמות קרן אברהם ועמותת מארג ומשמשת בהכשרת המנחים לקראת כל שנת לימודים ובמפגשים עצמם.

4 | רכיבי התכנית

א. הכשרת הצוות החינוכי

מדי שנה בשנה נערכת השתלמות של 30 שעות המיועדת למנהלים ולרכזי התכנית בכל בתי הספר המשתתפים בתכנית, יהודים וערבים, בהשתתפות מומחים ומרצים בעלי שם. תכנון ההשתלמויות ועריכתן נעשים בשיתוף המטה לחינוך אזורי במשרד החינוך, והן כוללות העשרת ידע בתחום יחסי יהודים וערבים וחינוך לחיים משותפים. הן מציידות את המשתלמים בכלים מעשיים להובלת התכנית בבתי הספר ולפיתוחה. המנהלים והרכזים משתתפים במסגרתן גם בסדנאות דיאלוג מונחות, העוסקות ביחסים ביניהם כיהודים וערבים, במעשה החינוך בהקשר זה ובחוויותיהם ובניסיונם כמובילי תכנית המפגשים.

תכלית הפעולה לטווח הארוך היא להכשיר את רכזי התכנית הערבים והיהודים כ"נאמני חינוך לחיים משותפים" – כל אחד בבית ספרו – להוביל את התכנית ואת התחום בבית ספרם בעתיד בעקבות וברציפות, ואף להעמיק את הפעילות, אם בעזרת יוזמות קרן אברהם ואם בכוחות עצמם ובמשאבי משרד החינוך.

ב. מפגשים מונחים

בכל שנה, על פי לוח זמנים מתוכנן מראש, נערכים מפגשים של צוותי המורים של צמד בתי הספר ומפגשים של תלמידי כיתות ה'-ו' משני בתי הספר, בהנחיית מנחי קבוצות יהודים וערבים שהוכשרו במיוחד לתכנית.

1. המורים

בכל בית ספר המשתתף בתכנית בחרו המנהלים שבעה עד עשרה מורים והם משתתפים בתכנית במהלך שלוש שנים לפחות. הצוותים בכל צמד מקיימים בכל שנה שני מפגשים חד-לאומיים לפחות (הכנה וסיכום) ושלושה מפגשים משותפים (דילאומיים). במפגשים עוסקים המשתתפים בדילמות ובקונפליקטים הנובעים מן המפגש הבין-תרבותי וכן בהתוויית מפגשי התלמידים והעבודה המשותפת בתחום התוכן. מומלץ כי בצוות המורים ישתתפו לכל הפחות מנהל בית הספר או סגנו, רכז התכנית, מחנכי כיתות ה'-ו' הנפגשות, המורים לערבית ולעברית ומורים מקצועיים הנוגעים לתחום התוכן המשותף שנבחר.

2. התלמידים

בתכנית משתתפים תלמידי כיתות ה'-ו'. בהתייעצות עם מנהלי כל צמד בתי ספר מתקבלת ההחלטה אם תיפגשנה כיתות'אם שלמות (ה', ו') עם כיתות שלמות מבית הספר השותף או

שהתכנית תפעל בדגם של "קבוצות מנהיגות", שבו נפגשות קבוצות נבחרות מעורבות של תלמידים.⁹⁹ קבוצות שגירים אלה תפעלנה להרחבת מעגלי ההשפעה של התכנית בקהילת בית הספר. קבוצות התלמידים מקיימות בכל שנה שני מפגשים חד-לאומיים לפחות (הכנה וסיכום) ושלושה מפגשים דו-לאומיים.

המפגשים המשותפים נערכים בשני בתי הספר לסירוגין, וכל בית ספר מארח בתורו. בחלק מן הדגמים בתכנית אחד המפגשים המשותפים אינו נערך באחד מבתי הספר אלא מחוץ לו – למשל במרכז או במזאון רלוונטי המשולב בתכנית,¹⁰⁰ ולעתים יוצאים התלמידים לסיור או לפעילות חוץ על פי תחום התוכן שבו צמד בתי הספר משתף פעולה.¹⁰¹

ג. עבודה משותפת בתחום תוכן

כאמור, לצד המפגשים המונחים משתתפים התלמידים בתכנית עבודה משותפת מתמשכת בתחום תוכן מוגדר. התחום נבחר על ידי צמד המנהלים, ועשוי להיות תחום דעת הנלמד בבתי הספר (כגון מדעים או חקלאות), תחום ערכי (כגון סיוע לקשישים, מניעת אלימות) או כל תחום אחר, כגון קיימות, מוזיקה, אמנות, ארכאולוגיה – ובלבד שהוא נכלל בסדר היום החינוכי של שני בתי הספר, אף במנותק מתכנית המפגשים.

העבודה המשותפת ב"ציר התוכן" לצד העיסוק ב"ציר היחסים" במפגשים החד-לאומיים והדו-לאומיים המונחים נועדה לקדם חיים משותפים ולבסס היכרות בין-אישית בין התלמידים (ומוריהם), שבכוחה להסיר מחיצות ולשרש דעות קדומות. יתר על כן, הצלחה מתמשכת בעבודה ב"ציר התוכן" היא כשלעצמה תמריץ להמשיך קיום תכנית המפגשים ושיתוף הפעולה (בהנחה שקידום תחום התוכן אכן בעל חשיבות כשלעצמו בעיני הנהלת בית הספר ובעיני הצוות החינוכי).

כדי להדק ולקדם את העבודה בתחום התוכן, מומלץ כי ינחו אותה מורים הבקיאים בתחום, השותפים גם הם למפגשים המונחים של הצוותים החינוכיים, אף במסגרת שיעורים בנושאים רלוונטיים. אנשי הפיקוח המקצועי (במוזיקה, באמנות, בחקלאות וסביבה וכדומה) נכונים בדרך

99 כך או כך, במפגשים עצמם הכיתות מחולקות לקבוצות של עשרים תלמידים לכל היותר, ולכל קבוצה מנחה יהודי ומנחה ערבי, תוך הקפדה על אווירה אינטימית ועל מעורבות פעילה של כל המשתתפים.

100 למשל, בצמד בתי ספר שבו התלמידים עובדים על פי מתווה "מסע לחלל לכוכב החיים המשותפים", הושם דגש על התבוננות בדברים מזווית אחרת: במפגש המשותף הראשון באחד מבתי הספר מרכיבים הילדים את צוות החללית לאחר שלמדו מעט על החלל. הם מחליטים במשותף על החפצים ועל הכללים שייקחו עמם בחללית, תוך דיון בין-תרבותי. המפגש המשותף השני כולל פעילות חווייתית-לימודית עם מדריכים, והוא נערך ב"כוכב הלכת" עצמו – במרכז או במזאון שמוצגת בו תערוכה אינטראקטיבית בנושא חיים משותפים.

101 למשל, תלמידי צמד בתי ספר שכנים הפועלים יחדיו בתחום הקיימות או בתחום שימור הסביבה עשויים לערוך מפגש שהוא סיור לימודי או ניקוי נחל או חוף או עבודה חקלאית משותפת. תלמידים בצמד אחר עשויים לבקר יחד בתערוכה בנושא רלוונטי דוגמת "מבוך לשלום" או בהצגה דו-לשונית העוסקת במפגש התרבותי וכדומה.

כלל לסייע בהנחיית המורים לעבודה המשותפת בתחומי התוכן, בתיאום עם המטה לחינוך אזרחי. במסגרת "מפגשי יא סלאם" נרקם לעתים שיתוף פעולה עם גופים מקצועיים המתמחים בהנחיית מורים או בהנחיית תלמידים בתחומים שבהם הם עוסקים במשותף, כגון "הרשת הירוקה" והחברה להגנת הטבע בתחום הגנת הסביבה וקיימות, רשות העתיקות וכדומה.

פרק ז'

מחקר הערכה

תכנית הלימודים "יא סלאם"

במהלך שמונה שנות יישומה של התכנית "יא סלאם", עד כתיבת פרסום זה, הזמינה עמותת יוזמות קרן אברהם שני מחקרי הערכה חיצוניים: האחד, מחקר הערכה מעצבת שנעשה בתחילת יישום התכנית בשני חלקים וממצאיו הוגשו באפריל 2007. השני, מחקר הערכה מקיף, שעשה מכון הנרייטה סאלד בשנות הלימודים תשע"א ותשע"ב (2010-2012) וממצאיו הוגשו ביולי 2013.

תכנית הלימודים ויישומה נחקרו במהלך שנים אלה בידי חוקרים וגופים נוספים, בין היתר: מחקרו האיכותני של ד"ר אלון פרגמן על שילוב מורים ערבים בהוראת הערבית בבתי ספר עבריים שבחן את שילובם של מורי "יא סלאם",¹⁰² עבודת המחקר של מישל ביירגארד (Michel Bjerregaard) מאוניברסיטת אוקספורד על מיזם "השפה כגשר תרבותי" (התכנית "יא סלאם"),¹⁰³ ולאחרונה נסקרה התכנית בהרחבה בדו"ח צוות המומחים מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בראשות פרופ' אלה לנדאו-טסרון, "הוראת הערבית מניין ולאן?", שפורסם בשנת 2012.¹⁰⁴

להלן תמצית שני מחקרי ההערכה לתכנית "יא סלאם" שנעשו בעבור יוזמות קרן אברהם.

102 מאמר המבוסס על המחקר פורסם בעברית ובאנגלית. ראו A. Fragman, "The Integration of Arab Native Teachers as Teachers of Arabic in Hebrew-Speaking Schools: Intended Policy or Arbitrary Strategy?", *The Annual Journal of Language & Politics and Politics of Identity*, 2 (2009), pp. 55-80.

103 M. Bjerregaard, *Language and Peace: Can Elevating the Status of Arabic in Israeli Schools Improve Intercultural Relations?*, Dissertation submitted to the University of Oxford (Approved, M.Sc. Education), 2011.

104 לנדאו-טסרון ואח' (הערה 51 לעיל). ראו גם פרק ד' לעיל (תכנית הלימודים "יא סלאם"), סעיף 5.

1 | הערכה מעצבת (2007): ד"ר מאיה מלצר-גבע ובכר עואודה

בסוף שנת 2005, כשנה לאחר שהחלה התכנית לפעול במהדורה ניסיונית בבתי ספר בחיפה ובכרמיאל, הוחל בביצוע הערכתה. עמותת יוזמות קרן אברהם פנתה לצוות חוקרים בראשות ד"ר מאיה מלצר-גבע ובכר עואודה¹⁰⁵ בבקשה לערוך מחקר חיצוני שיספק הערכה מעצבת לתכנית לצורך שיפורה ושיפור יישומה בבתי הספר. המחקר בחן את עמדות התלמידים שהשתתפו בתכנית (מתחילים, מסיימי שנה ראשונה ומסיימי שנה שנייה) כלפי השפה הערבית וכלפי האזרחים הערבים, את הידע התרבותי שרכשו, את אופן יישום התכנית ואת מידת שביעות הרצון ממנה בקרב המעגלים התומכים. דו"ח ממצאי המחקר הוגש לעמותה בפברואר 2007, וביוני 2008 הוגשו ממצאי מחקר ההמשך.

תקציר הממצאים¹⁰⁶

א. ידע על החברה הערבית

כשלושה רבעים מהתלמידים (בכיתות ה' ובכיתות ו') מכירים מאפיינים של החברה הערבית. הידע של תלמידי כיתות ו' רב מן הידע של תלמידי כיתות ה', אך מרבית הידע נרכש בשנת הלימוד הראשונה בתכנית. רמת הידע של תלמידים שמורתם ערבייה עולה על זו של חבריהם הלומדים אצל מורה יהודייה.

ב. רצון ללמוד על הערבים ותרבותם

למעלה ממחצית התלמידים רוצים להכיר ערבים, ללמוד את השפה הערבית ולהתוודע לתרבות הערבית. שליש מן התלמידים רוצים להשתתף בפעילויות חברתיות משותפות לערבים ויהודים.

ג. סביבה וחברים

על פי תשובות התלמידים, במהלך שתי שנות הלימוד חלה ירידה ברמת העידוד מצד בני משפחתם ומצד חבריהם ללמוד ערבית. תלמידי העיר כרמיאל הם היחידים שצינו עליה ברמת העידוד מצד הסביבה, ובירושלים נרשמה הרמה הנמוכה ביותר של עידוד.

105 ד"ר מאיה מלצר-גבע, מכללת אורנים – המכללה האקדמית לחינוך; בכר עואודה, מנכ"ל אגודת הגליל, בעבר מנהל המטה למאבק בגזענות (לאחר שהשתתף בעריכת המחקר).

106 תקציר הממצאים, לרבות ההמלצות, לקוח מדו"חות המחקר שכתבו החוקרים, ד"ר מאיה מלצר-גבע ובכר עואודה.

ד. דעות קדומות ופחד מערבים

למעלה ממחצית התלמידים אינם מסכימים לסטראוטיפים שעליהם נשאלו. כשליש מהתלמידים חוששים לבקר בכפרים ערביים וכחמישית פוחדים כשהם רואים אדם עוטה כאפייה. חמישית מכלל התלמידים מסכימים כי שמיעת ערבית ברחוב "עושה להם רע". מנגד, כמעט מחצית מן התלמידים אינם מסכימים שהערבים אינם נחמדים ושסור להאמין להם ולמעלה משליש אינם מסכימים שהערבים הם אויבים ותוקפניים. בכל המדגמים במחקר זה נצפתה התחזקותמה (בשיעור נמוך מאוד) של הדעות הקדומות ושל הפחד במשך שתי שנות הלימוד בתכנית. שיעור הפחד הגבוה ביותר נמדד בירושלים.

ה. שוויון אזרחי

למעלה משליש מהתלמידים מסכימים כי הערבים אינם נהנים מזכויות שוות בישראל. למעלה ממחצית התלמידים תומכים בשוויון זכויות אך כמספר הזה אינם מסכימים לאפשר לערבים להיות ראשי ממשלה. למעלה משליש מהתלמידים מודעים לאי־השוויון וכמחצית מצהירים שהם מכבדים כל אדם ללא הבדלי מוצא (בתל־אביב נמצאה ההסכמה הגבוהה ביותר). במשך שתי שנות הלימוד בתכנית עלתה המודעות לאי־השוויון אך נצפתה ירידה קלה בהסכמה לצורך לתקנו (בקרב כמחצית מן התלמידים בסוף השנה השנייה).

ו. התכנית בעיני מנהלי בתי הספר

המנהלים הביעו הזדהות עם ערכי התכנית וציינו כי היא הולמת את ערכיו של בית הספר. מורות התכנית ציינו לטובה את התמיכה והגיבוי של המנהלים, המסייעים להן בכל בקשה ורואים אותן כחלק מצוות בית הספר.

ז. העמדות של מורות התכנית

המורות מדווחות בדרך כלל על חוויית הוראה חיובית ועל קבלתן החברתית בבתי הספר. חוויית ההוראה שונה מבית ספר אחד למשנהו, ולעתים אותה מורה מדווחת על חוויות שונות ואף מנוגדות בשני בתי ספר שונים. על פי דיווח המורות, התלמידים בדרך כלל אוהבים את התכנית ונהנים מן הלימוד, אך לעתים חשים שהיא מיותרת בעבורם ומביעים התנגדות. המורות סבורות במידה רבה שיש בכוחה של התכנית לשנות עמדות (מורות ערביות יותר מיהודיות), וההסתייגויות נגעו בעיקר להשפעת אירועי היום־יום ובעיקר לפיגועים.

הערות

- ראוי לציין את מגבלות המחקר: הוא נבנה כך שממצאיו יוכלו לשמש כהערכה מעצבת לקראת המשך פיתוח התכנית, שהייתה בחיתוליה בעת ביצועו. יתרה מזאת, לא נבדקה קבוצת השוואה

של תלמידים שלא למדו ערבית בתכנית. לפיכך לא ניתן למדוד את השפעת הגורמים החיצוניים (שאינם קשורים בתכנית) על עמדות התלמידים – בעיקר מלחמת לבנון השנייה ואירועים נלווים שהתרחשו בישראל במהלך שתי שנות הלימוד, ויש להתייחס אל הממצאים בזירות, כפי שהובהר על ידי המעריכים בדו"ח שהוגש. מחקר ההערכה המקיף של מכון סאלד, שנעשה כמה שנים לאחר מכן וכלל הן בדיקה על ציר הזמן והן קבוצת השוואה, הבהיר נקודה זו (ראו להלן).

- לאחר קבלת הדו"ח פעל צוות התכנית ביוזמות קרן אברהם לשיפור רכיבי התכנית, להכשרת המורים ולהידוק הקשר עם בתי הספר בהתאם לממצאים ולהמלצות המעריכים. במידת-מה אף פיתוח תכנית "מפגשי יא סלאם" ויישומה הנרחב באו בעקבות ממצאי המחקר.

2 | מחקר הערכה מקיף (2013): מכון הנרייטה סאלד

במהלך שנת 2009 החל מכון הנרייטה סאלד, המתמחה בהערכת תכניות חינוכיות, לבצע מחקר הערכה חיצוני מקיף לתכנית "יא סלאם". המחקר נעשה בהנחיית אורית בנדס-יעקב וד"ר בהאא' מח'ול¹⁰⁷ בשיתוף יועצת אקדמית בכירה בתחום מבחנים ובלשונות (רכישת שפה), פרופ' עלית אולשטיין, ומומחים נוספים. המחקר בשטח החל בשנת הלימודים תשע"א (2010-2011) לאחר שמשרד החינוך אימץ את התכנית כתכנית חובה בכל בתי הספר במחוז הצפון ובעיר חיפה והיא נלמדה גם בחלק מבתי הספר בתל-אביב-יפו, בירושלים ובמחוז הדרום.

ביולי 2013 הוגש ליוזמות קרן אברהם דו"ח המסכם את ממצאי המחקר.¹⁰⁸ אוכלוסיית המדגם השתתפה בתכנית בשנות הלימודים תשע"א ותשע"ב (2010-2012). המחקר עשה שימוש במבחני ידע, בשאלוני עמדות ובראיונות, ולווה על ידי ועדת ההיגוי של מיזם "השפה כגשר תרבותי".

א. יעדי המחקר

המחקר נועד להעריך כיצד עומדת התכנית ביעדיה כפי שהוגדרו בראשיתה. עם הפיכת התכנית למודל שלם, המיושם בהצלחה בהיקף רחב דיו המאפשר לבחון את סיכויי הצלחתו בכלל המערכת, נדרש מחקר הערכה מקיף חיצוני שיוכל לשרת את משרד החינוך בבואו לשקול אם לאמץ את התכנית ולהרחיב את לימודי הערבית לבתי הספר היסודיים בכל הארץ. המחקר תוכנן על ידי מנהל תחום החינוך ביוזמות קרן אברהם, דדי קומם, בהתייעצות עם המפמ"ר ד"ר שלמה אלון, עם נציגי

107 אורית בנדס-יעקב (חוקרת ראשית), מכון הנרייטה סאלד; ד"ר בהאא' מח'ול (חוקרת עמיתה), מומחית ברכישת שפה, מכללת אורנים ואוניברסיטת חיפה.

108 לקריאת ממצאי המחקר ראו אתר האינטרנט של יוזמות קרן אברהם, <http://www.abrahamfund.org/>, Evaluation.

הפיקוח על הוראת הערבית ועם צוות התכנית. מכון הנרייטה סאלד נבחר לבצע את המחקר לאחר שנבחנו שבע הצעות מחקר של אוניברסיטאות ושל מכוני מחקר בעלי שם בישראל.

ב. שאלות המחקר

המחקר נועד להעריך את תכנית הלימודים "יא סלאם" על רבדיה השונים ולבחון את מידת השפעתה בטווח הקצר ובטווח הארוך על עמדות משתתפיה כלפי השפה הערבית ותרבותה, על יחסם כלפי הערבים בישראל וכלפי האפשרות של חיים משותפים עמם ועל לימודי ערבית בחטיבות הביניים. המחקר גם בדק כיצד השתלבו התכנית והמורות הערביות בבתי הספר העבריים.

אלה שאלות המחקר העיקריות:

1. כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות שלימדו בה בבתי הספר העבריים מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר?
2. כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות בבית הספר העברי מנקודת מבטן?
3. באיזו מידה הצליחה התכנית "יא סלאם" להשיג את יעדיה הלימודיים?
4. האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים עם סיום התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל? אם כן, באיזו מידה?
5. באיזו מידה השפיעה התכנית "יא סלאם" על הישגיהם של בוגריה בכיתה ז' בערבית ספרותית? האם ההשתתפות בתכנית השפיעה על רצונם להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה?
6. האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על העמדות של בוגרי התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל **שנה לאחר סיומה** (בסוף כיתה ז')? אם כן, באיזו מידה?

ג. המתודולוגיה של המחקר

במחקר השתתפו 75 מנהלים שהתכנית פועלת בבית ספרם, 19 מורות לערבית בתכנית (ערביות), כ-1000 תלמידי בתי ספר יסודיים (כמחציתם תלמידי התכנית וכמחציתם קבוצת השוואה), כ-500 תלמידי חטיבות ביניים (כמחציתם בוגרי התכנית וכמחציתם קבוצת השוואה) ו-16 מורות לערבית בחטיבות הביניים (יהודיות). במחקר נעשה שימוש בשאלוני עמדות, במבחני ידע בכתב ובעל־פה בערבית מדוברת ובערבית ספרותית וכן בשאלוני משוב ובראיונות.

ד. תקציר הממצאים¹⁰⁹

1. השתלבות התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות שלימדו בה בבתי הספר העבריים מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר

מנהלי בתי הספר הביעו שביעות רצון מיישום התכנית "יא סלאם" במוסדות החינוך שאותם הם מנהלים ומהשתלבותן של מורות התכנית בחיי בית הספר. הם העידו שיש להם עניין אישי בתכנית וכי עמדותיהם האישיות השתנו בעקבותיה.¹¹⁰

- 87% מן המנהלים ציינו כי הם מזדהים לחלוטין עם חזון התכנית (80% ענו לשאלה זו), ולמעלה משליש סברו כי השגת החזון ראלית. המנהלים ציפו כי התכנית תקנה לתלמידים ידע על השפה הערבית ועל התרבות הערבית, תקדם סובלנות וכבוד הדדי בין יהודים לערבים, תפחית סטיגמות ביחס אל הערבים, ותמתן את ההסתייגות מן השפה הערבית בקרב תלמידים בחינוך העברי.
- 91% מן המנהלים מרוצים במידה רבה או רבה מאוד מכך שהתכנית נלמדת בבית הספר וממליצים לכלול אותה (או תכנית דומה לה) בתכנית הלימודים המחייבת בישראל.
- מדרג החשיבות של מטרות התכנית בעיני המנהלים: הקניית ידע (4.36 בממוצע מתוך 5), שינוי עמדותיהם של התלמידים כלפי הערבים, שפתם ותרבותם (4.30) ושינוי עמדותיהם של המורים כלפי הערבים, שפתם ותרבותם (3.96).
- 81% מהמנהלים דיווחו שיש להם עניין אישי רב או רב מאוד בתכנית, וכמחציתם ציינו שבעקבות התכנית היו רוצים בעצמם ללמוד ערבית במידה רבה או רבה מאוד. כשני שלישים מהם ציינו כי יהיו מוכנים במידה רבה או רבה מאוד להחיל בבית הספר תכניות נוספות העוסקות בדקיום.
- כשני שלישים מן המנהלים חשים כי המורות הערביות השתלבו בחיי בית הספר במידה רבה או רבה מאוד. עם זאת, 15% מהמנהלים סבורים במידה רבה או רבה מאוד שהמורות הערביות המלמדות את התכנית יוצאות דופן בגישתן ליהודים ואינן משקפות את החברה שממנה הן באות.
- כשליש מן המנהלים ציינו כי בעקבות התכנית השתנתה לטובה נקודת מבטם על החברה הערבית במידה רבה או רבה מאוד. כמחציתם מאמינים במידה רבה או רבה מאוד כי בעקבות התכנית גברו הסיכויים לדקיום.

109 תקציר הממצאים נכתב בידי אורית בנדס-יעקב ממכון הנרייטה סאלד והוא מובא פה בשלמותו, לרבות הסיכום, כפי שהוא מופיע בפתחת הד"ח הסופי של המחקר מטעם המכון.

110 התכנית הוחלה ברוב בתי הספר על פי החלטת משרד החינוך או על פי החלטת הרשות המקומית, ולא בהכרח על פי רצון מנהלי בתי הספר.

- בתשובה על השאלה בדבר קשיים ביישום התכנית השיבו 10% עד 20% מהמנהלים כי הקשיים בהפעלת התכנית כללו בעיות בהתנהגותם של התלמידים, בחלקן בשל היעדר הזדהות עם המקצוע ובחלקן בשל קושי של המורות לנהל כיתה ולהתמודד עם פערים תרבותיים בין לבין התלמידים.

2. השתלבות התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות בבית הספר העברי מנקודת מבטן

- מורות התכנית (ערביות) דיווחו כי צוות המורים והתלמידים בבתי הספר קיבלו אותן בחיוב, אם כי חלקן התקשו להשתלב בבית הספר מעבר להוראת התכנית. הן העריכו כי המטרות הלימודיות והערכיות של התכנית הושגו והעידו כי יחסן כלפי החברה היהודית השתנה לטובה.
- מרבית המורות מזדהות עם חזון התכנית (65% ענו לשאלה זו), וכשני שלישים מהן חשות שהשגתן ראלית.
- מרבית המורות העידו כי הצטרפו לתכנית בעיקר מסיבות אידאולוגיות. היו שצינו כי הצטרפו לתכנית כדי "לאפשר ליהודים להכיר את 'הערבי האותנטי'", לשבור את הסטיגמות המקובלות בנוגע אליו ולזכות בהכרה ובקבלה. חלקן ציינו כי רצו "לחולל שינוי בבתי הספר היהודיים מתוך תחושת שליחות".
- כמעט כל המורות דיווחו כי צוות המורים והילדים "קיבלו אותן" במידה רבה עד רבה מאוד, ו-74% מהן ציינו כי קשרו קשרים אישיים עם מורות מצוות בית הספר במידה רבה או רבה מאוד. כמעט כל מורות התכנית מרוצות מעבודתן במידה רבה עד רבה מאוד.
- בתשובה לשאלה בדבר השינוי בבית הספר מאז החלת התכנית, בחרו שליש מן המורות לציין את התבססות המקצוע בבית הספר ואת ההכרה בחשיבותו לצד הערכה לשפה הערבית ולתרבות הערבית. מעט יותר מרבע מהן חשו כי הוראת התכנית והצטרפות מורה ערבייה לבית הספר הפיגו דעות קדומות והפחיתו סטראוטיפים בקרב תלמידים ומורים.
- 42% מהמורות ציינו כי הן "מתקשות לתפוס מקום בבית הספר מעבר להוראת התכנית"¹¹¹ במידה רבה או רבה מאוד, וכעשירית מהן ציינו כי התקשו במידה רבה עד רבה מאוד לגשר על הפער התרבותי בין לבין תלמידיהן.
- כל המורות ציינו כי הן מוכנות לפעול למען דו־קיום גם במסגרות אחרות במידה רבה או רבה מאוד, ו-95% מהן חשו כי התכנית תרמה להן במישור האישי במידה רבה או רבה מאוד.
- בעקבות התכנית 84% מהמורות ציינו כי הן מבינות טוב יותר את החברה היהודית ומעוניינות

111 רוב המורות מלמדות בשלושה בתי ספר (בגלל מיעוט השעות היחסי למקצוע ובשל הלימוד בשתי שכבות גיל בלבד).

להכירה במידה רבה או רבה מאוד. 76% מהן ציינו כי דעתן על החברה היהודית השתנתה לטובה, וקרוב למחצית מהן ציינו כי הן חשות במידה רבה או רבה מאוד כי הן קרובות יותר לישראל משהיו קודם.

- 88% מהמורות ציינו כי יש בחברה הערבית (הקרובה אליהן) הערכה רבה עד רבה מאוד לכך שהן מלמדות ערבית במגזר היהודי.

3. השגת היעדים הלימודיים של התכנית "יא סלאם"

לאור תוצאותיהם של מבחני הידע בכתב ובעל־פה נראה כי התכנית השיגה את מטרותיה הלימודיות הן בתחום הקניית השפה הדבורה והן בתחום הקניית ניצני הקריאה והכתיבה בערבית. עוד נמצא, כי עמדות התלמידים היו קשורות במידת־מה להישגיהם הלימודיים. מתוצאות אלה אפשר אפוא להניח שתכנית כמו "יא סלאם", המשלבת בהוראת השפה גם לימודי תרבות שמטרתם לצמצם את הניכור בין יהודים לערבים, תורמת גם לחיזוק ההישגים הלימודיים עצמם.

- אלו תוצאות המבחנים בכתב (הבנת הנשמע, זיהוי אותיות, הבנת הנקרא, אוצר מילים, הכרת התרבות) ובעל־פה (יכולת התבטאות בערבית) בסיום התכנית (תלמידי התכנית בלבד, המבחן מבוסס על התכנית "יא סלאם"): קרוב ל-40% מהנבחנים השיגו במבחן בכתב ציונים בינוניים או גבוהים. הציונים הגבוהים ביותר הושגו בתת־המבחנים הבנת הנשמע וזיהוי אותיות. למעלה מ-60% מהנבחנים השיגו במבחן בעל־פה ציונים בינוניים או גבוהים.

מתוצאות המבחן עולה שהושגו המטרות הלימודיות של התכנית, הממוקדות בעיקר בתחום השיח, בהכרת התרבות ובשימוש באוצר מילים המשותף לערבית מדוברת ולערבית ספרותית.

- למעלה משליש מן העונים ציינו דברים שאהבו בתכנית, ורובם היו קשורים לאופי הפעילויות הנלוות להוראה הפרונטלית ולמגוון פעילויות אלה. כרבע מן העונים התפעלו מעצם ההישג של רכישת שפה חדשה. כרבע מהם הצביעו על דברים שלא אהבו בתכנית, ובהם בלט הקושי להתמודד עם השפה בכלל ועם מטלות הלימוד בפרט. כמחצית מן העונים המליצו להרחיב את מגוון פעילויות התרבות בתכנית. כרבע מן העונים ציינו כי לימוד ערבית אצל מורה ערבייה שונה מהותית מלימוד השפה אצל מורה יהודייה, וחלקם ציינו את "זרותה" של המורה הערבייה: "המבטא שונה/ התרבות שונה/ המוצא שונה/ הלבוש שונה".

4. השפעת התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים עם סיום התכנית (בסוף כיתה ו') כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל

התכנית "יא סלאם" הצליחה למנוע או להפחית במידה משמעותית את ההשפעה השלילית של

העמדות האנטי-ערביות בשיח הציבורי בישראל על התלמידים. בקבוצת ההשוואה חלה במהלך שנתיים (2010-2012) הידרדרות מובהקת סטטיסטית בעמדות כלפי ערבים, ואילו עמדותיהם של מסיימי התכנית לא השתנו לרעה, ומקצתם אף הציגו עמדות חיוביות יותר מבעבר. מלבד זאת, תלמידי התכנית נמצאו פחות מוטים בדעותיהם הסטראוטיפיות כלפי ערבים יחסית לקבוצת ההשוואה. תוצאה זו הושגה בזכות הוראת השפה בתכנית "יא סלאם" כחלק אינטגרלי מן התרבות, תוך הצגת מגוון רחב של הקשרי שפה ותוכן ותוך יצירת היכרות נעימה של חיי היום-יום של הילדים הערבים.

- עמדות התלמידים נמדדו באמצעות שני סולמות: סולם עמדות כלפי השפה, הכולל את הנושאים "עניין בשפה ובתרבות", "תפיסת התועלת בידיעת השפה הערבית" ו"אינוחות בנוגע לשפה הערבית" (21 פריטים), וסולם עמדות כלפי ערבים, הכולל עמדות חיוביות כלפי ערבים, עמדות שליליות כלפי ערבים ונכונות לקשר עם ערבים (31 פריטים).
- בקבוצת ההשוואה חלה במהלך שנתיים (מתחילת כיתה ה' עד סוף כיתה ו') ירידה חדה, מובהקת סטטיסטית, בכל ששת הפרמטרים (תת-הסולמות) שנמדדו. לעומת זאת, בקבוצת הניסוי (תלמידי התכנית) לא נמצא הבדל מובהק בסולם העמדות כלפי ערבים בין תחילת התכנית לבין סיומה. אשר לסולם העמדות כלפי השפה, לא חלה בקבוצת הניסוי ירידה בפרמטר "אינוחות בנוגע לשפה הערבית", אך חלה ירידה מובהקת סטטיסטית בפרמטר "עניין בשפה ובתרבות הערבית" ובפרמטר "תפיסת התועלת בידיעת השפה הערבית" (אם כי מתונה בהרבה מהירידה באותם פרמטרים בקבוצת ההשוואה). ממצא זה מוסבר בהיחלשות הסקרנות הטבעית כלפי דברים שנעשו מוכרים בעקבות התכנית.
- בחינת דעות סטראוטיפיות בקרב התלמידים נבדקה באמצעות רשימת תכונות חיוביות ושליליות שיוחסו ליהודים, לערבים או לבני שתי הקבוצות. עם סיום התכנית נמצא שתלמידי קבוצת הניסוי מוטים בדעותיהם פחות מתלמידי קבוצת ההשוואה. בקבוצת הניסוי תפסו תלמידים רבים יותר את שני העמים כחרוצים, כשחצנים, כרמאים או כחצופים באותה מידה לעומת תלמידי קבוצת ההשוואה.
- במשוב פתוח, בתשובות על שאלות הנוגעות להשפעת התכנית, אמרו מסיימי התכנית:

"הבנתי בוודאות שיהודים וערבים יכולים לחיות ביחד בקטע של שלום ותקשורת";

"למדתי שערבים ויהודים יכולים לחיות ביחד וכולנו בני אדם שווים";

"עכשיו אני מבין אותם. גם הבנתי שהערבים לא כל כך שונים מהיהודים";

"אחרי התכנית 'יא סלאם' אני מכבדת יותר את השפה הערבית";

"גיליתי שהשפה הזאת היא שפה מיוחדת, וגם החגים שלהם מיוחדים";

"חשבתי שערבית זאת שפה קשה ומוזרה, וכשהתחלתי ללמוד ראיתי שזה קל וזה בסדר";

"פעם הייתי קצת גזעני כלפי ערבים ועכשיו לא";

"חשבתי שהם תמיד מרביצים, ואחרי זה הבנתי שהם כמונו";

"חשבתי שלערבים לא אכפת מאחרים, אבל הם מאוד מנומסים ונחמדים";

"פעם חשבתי שכל ערבי הוא מחבל, ועכשיו מיעוט מהם".

- נמצא קשר בין עמדות התלמידים לבין הישגיהם בלימודים: 16% מהשונות בציוני התלמידים במבחן בכתב מוסברת בעמדותיהם. שני פרמטרים (מתוך שישה) היו בעלי תרומה מובהקת סטטיסטית לניבוי הציון בכתב: ההערכה שיש תועלת בלימוד הערבית קשורה קשר חיובי לציוני המבחן, והעובדה שתלמיד מחזיק בעמדות שליליות כלפי ערבים קשורה להישגים נמוכים. לא נמצא קשר בין עמדות התלמידים לבין ציוני המבחן בעל־פה.

5. השפעת התכנית "יא סלאם" על ההישגים של בוגריה בכיתה ז' בערבית ספרותית ועל רצונם להמשיך ללמוד ערבית בחטיבה העליונה

- במבחנים בכתב ובעל־פה השיגו בוגרי התכנית ציונים גבוהים, באופן מובהק סטטיסטית, מציוני תלמידי קבוצת ההשוואה בהבנת הנשמע, בזיהוי אותיות, בזיהוי מילים מתוך הקשר, בדקדוק, בתחביר, בהבנת הנקרא ובכתיבה וכן במבחן הבעה בעל־פה. ממצאים אלה שונים מממצאי מחקרים קודמים בסוגיה זו (בעיקר ממצאי מחקרו המקיף של ברוש). ההסבר להם מצוי בעקרונות הלימדה בתכנית "יא סלאם": פיתוח מודעות לשוניית להבדלים בין השפה הספרותית לדיאלקט המדובר, הכוללת גם הפרדה חזותית בין שני משלבי השפה בחומרי הלימדה; הכללת הוראת ניצני הקריאה והכתיבה בתכנית; יצירת הנעה (מוטיבציה) גבוהה ללימוד השפה באמצעות תכנית אטרקטיבית המשלבת גם את ההיבט התרבותי והשתלמויות למורות בחטיבות הביניים המסייעות לגשר בין התכנית "יא סלאם" להוראת הערבית הספרותית. לצד זאת יש לציין שהשינויים שחלו במשך השנים בתכנית הלימודים בערבית בחטיבות הביניים הוסיפו לרלוונטיות של תכניות כמו "יא סלאם" להמשך לימוד השפה.
- בסוף כיתה ז' נבחנו בוגרי התכנית ובני קבוצת ההשוואה בכתב ובעל־פה. המבחנים בערבית ספרותית היו מבוססים על תכנית הלימודים של משרד החינוך בכיתה ז'. במבחנים בכתב נמצא כי ציוני קבוצת הניסוי גבוהים באופן מובהק סטטיסטית מציוני קבוצת ההשוואה בהבנת הנשמע, בזיהוי אותיות, בזיהוי מילים מתוך הקשר, בדקדוק, בתחביר, בהבנת הנקרא ובכתיבה (אך לא ב"תרבות"). 18% מתלמידי קבוצת הניסוי השיגו ציונים בינוניים או גבוהים במבחן זה לעומת 8% בקבוצת ההשוואה. גם במבחן בעל־פה היו ציוניהם של בוגרי התכנית גבוהים באופן מובהק סטטיסטית מציוני קבוצת ההשוואה.
- כשליש מבוגרי התכנית העריכו לאחר כשנה (בסוף כיתה ז') כי התכנית תרמה להישגיהם בלימודי ערבית ספרותית במידה רבה או רבה מאוד. לדעתם, התרומה הייתה בעיקר

בתחומים של רכישת מילים חדשות, זיהוי אותיות והבנת הנקרא והנשמע. 1%-3% מהבוגרים חשו שהתכנית הפריעה ללימודי הערבית הספרותית.

- 40% מן הבוגרים המליצו במידה רבה או רבה מאוד על לימודי ערבית מדוברת בבית הספר היסודי כחלק מההכנה ללימודי ערבית ספרותית בחטיבת הביניים. למעלה מרבע מהתלמידים שלא השתתפו בתכנית היו רוצים ללמוד בה במידה רבה או רבה מאוד.
- לא נמצא קשר מובהק סטטיסטית בין השתתפות בתכנית "יא סלאם" לבין רצון להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה. עם זאת, 32% מבוגרי התכנית ציינו כי הם רוצים ללמוד ערבית בחטיבה העליונה במידה רבה או רבה מאוד לעומת 27% בקבוצת ההשוואה.
- 54% מהמורות לערבית בחטיבת הביניים סברו כי התכנית "יא סלאם" היא בסיס טוב ללימודי ערבית ספרותית לעומת 23% שלא חשבו כך.
- מורותיהם של תלמידים בוגרי התכנית "יא סלאם" בחטיבות הביניים העריכו אותם כבעלי ידע, הבנה ויכולות גבוהים יותר בהשוואה לחבריהם לכיתה אשר לא השתתפו בתכנית או לתלמידים מכיתות אחרות שכל תלמידיהן לא השתתפו בתכנית. עם זאת, המורות היו חלוקות בדעותיהן אם התכנית תרמה ללימודי הערבית הספרותית לטווח הארוך, והיו שציינו כי הפערים בין הקבוצות נסגרו לקראת מחצית השנה. כאמור, ציוני המבחן של תלמידי קבוצת הניסוי **בסוף השנה** היו גבוהים מאלה של קבוצת ההשוואה באופן מובהק סטטיסטית.
- המורות בכיתה ז' סברו כי בוגרי התכנית מגלים גישות סטראוטיפיות כלפי ערבים במידה פחותה יחסית לתלמידים שלא השתתפו בתכנית ולדעתן הם אף מגלים מעורבות גבוהה יותר בלימודי המקצוע.

6. השפעת התכנית "יא סלאם" על העמדות של בוגרי התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל שנה לאחר סיומה (בסוף כיתה ז')

- נראה כי ניתן לזהות השפעה חיובית מתמשכת של התכנית "יא סלאם" על עמדות משתתפי התכנית. השוואה בין קבוצת בוגרי התכנית לבין תלמידים שלא השתתפו בה העלתה כי חלק ניכר מעמדותיהם של בוגרי התכנית כלפי ערבים היו חיוביות יותר מאלה של מי שלא השתתפו בה. הדבר בולט בעיקר בהתמעטות התפיסות הסטראוטיפיות כלפי ערבים בקרב בוגרי התכנית.¹¹²

112 בדיקת עמדותיהם של בוגרי התכנית לאחר כשנה נעשתה במקביל לבדיקת עמדותיהם של מסיימי כיתה ו' בתכנית (תלמידים אחרים), לכן לא ניתן לעמוד על רציפות ההשפעה של התכנית על אותו תלמיד במשך שלוש שנים.

- כמעט בכל הפרמטרים (עמדות כלפי השפה הערבית, כלפי התרבות הערבית וכלפי הערבים) ממוצעי קבוצת הניסוי (בוגרי התכנית) היו גבוהים מאלה של קבוצת ההשוואה, גם אם לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין הקבוצות ברמת הסולמות או תת-הסולמות. עם זאת, בכמצית מן הפריטים אשר תיארו עמדות כלפי ערבים היו ממוצעי קבוצת הניסוי גבוהים מן הממוצעים של קבוצת ההשוואה באופן מובהק סטטיסטית.
- בוגרי התכנית הציגו עמדות מוטות פחות בנוגע לתכונות סטראוטיפיות המיוחסות לקבוצה זו או אחרת. תלמידים מקבוצת הניסוי שתפסו את שני העמים כישרים, כצנועים וכאמיצים וכן כשחצנים, כאלימים וכשואפים למלחמה היו רבים יותר מהתלמידים שהעריכו כך בקבוצת ההשוואה.

3 | סיכום

בראשית המחקר (תחילת כיתה ה') העידו 75% מן הילדים בכלל המדגם (כאלף ילדים מ-35 בתי ספר) כי היו רוצים להבין ערבית במידה רבה עד רבה מאוד, 61% מהם ציינו כי היו רוצים ללמוד לדבר ערבית במידה רבה עד רבה מאוד, ו-55% ציינו כי היו רוצים ללמוד לקרוא ולכתוב את השפה במידה רבה עד רבה מאוד. מכאן אנו למדים כי יש מידה רבה של רצון בקרב תלמידי ישראל ללמוד את השפה הערבית.

התכנית "יא סלאם" מיושמת כיום על ידי משרד החינוך, והוא מעסיק לשם כך מורות ומורים מן המגזר הערבי בהוראת השפה הערבית והתרבות הערבית לכיתות ה'-ו' בבתי ספר עבריים. התכנית הצליחה להקנות לתלמידיה כישורי שיח לצד בסיס מוצק בערבית, המשמש גם בלימודי ערבית ספרותית, ובא לידי ביטוי בהישגיהם בסוף כיתה ז' – הישגים אשר היו גבוהים מהישגיהם של תלמידי קבוצת ההשוואה.

לצד זאת הביאה התכנית לשינוי לטובה בעמדותיהם של התלמידים כלפי הערבים בישראל, להפחתת היחס הסטראוטיפי כלפיהם ולהגברת זיקתם של מנהלי בתי ספר לשפה הערבית ולתרבות הערבית. כמו כן חוללה התכנית שינוי ביחסן של מורות התכנית הערביות כלפי היהודים.¹¹³ מנהלים, תלמידים ומורות התכנית הביעו שביעות רצון רבה מן התכנית. גם מורות לערבית בכיתה ז' בחטיבות הביניים (מורות יהודיות לערבית ספרותית, שלא דווקא מכירות את התכנית) העריכו שהיא תרמה לתלמידים שהשתתפו בה.

התוצאות האמפיריות של המחקר מלמדות אפוא על הצלחת התכנית ועל תרומתה הלימודית והערכית, העומדות בהלימה עם המטרות החינוכיות המובאות בפתח למחקר זה. ההמלצה

113 במחקר זה לא נבדקו השפעת התכנית ושילוב המורות הערביות בבית הספר מנקודת מבטם של המורים האחרים בבתי הספר העבריים.

המתבקשת היא להמשיך ולהפעיל את התכנית, תוך המשך חיזוק הקשר בין השפה המדוברת לשפה הספרותית, הן בתכנית עצמה והן באמצעות השתלמויות למורי חטיבות הביניים.

תמונת המצב ואתגרים לעתיד

1 | תמונת המצב: שנת הלימודים תשע"ד (2013-2014)

בשנת הלימודים תשע"ד החלו שניים עשר בתי ספר חדשים בירושלים ובדרום ללמד ערבית בתכנית "יא סלאם", על פי הנחיית משרד החינוך. בנוסף, התכנית נלמדת בכיתות ה'-ו' בכל בתי הספר היסודיים הממלכתיים (ובחלק מן הממלכתיים-דתיים) במחוז הצפון ובעיר חיפה, בשניים עשר בתי ספר בתל אביב ובשבעה עשר בתי ספר במחוז הדרום. בסך הכול נלמדת התכנית במאתיים בתי ספר ברחבי הארץ¹¹⁴ ב-750 כיתות ה'-ו' (כ-23 אלף תלמידים בשנה). למעלה ממאה מורות ומורים שהוכשרו ללמד ערבית כשפה שנייה, רובם ככולם ערבים, השתלבו בצוותי ההוראה בבתי הספר העבריים ברחבי הארץ. כל המורים מועסקים על ידי משרד החינוך¹¹⁵ והוא שמקצה את ימי ההדרכה וההשתלמויות לתכנית.

שילוב מוצלח של מורים ערבים בבתי ספר יסודיים עבריים בתכנית "יא סלאם" ופעולות הרצף החינוכי בחטיבות הביניים (בייחוד ההשתלמויות המשותפות למורי בתי הספר היסודיים ולמורי החטיבה העליונה) השפיעו על תחומים שונים מעבר לגבולות התכנית. שילוב מורים ערבים בכיתות היסוד הגביר במידה רבה ובהדרגה את שילוב המורים הערבים בהוראת הערבית בחטיבות הביניים ובבתי הספר התיכוניים¹¹⁶ לאחר שהפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך הכיר בהצלחת

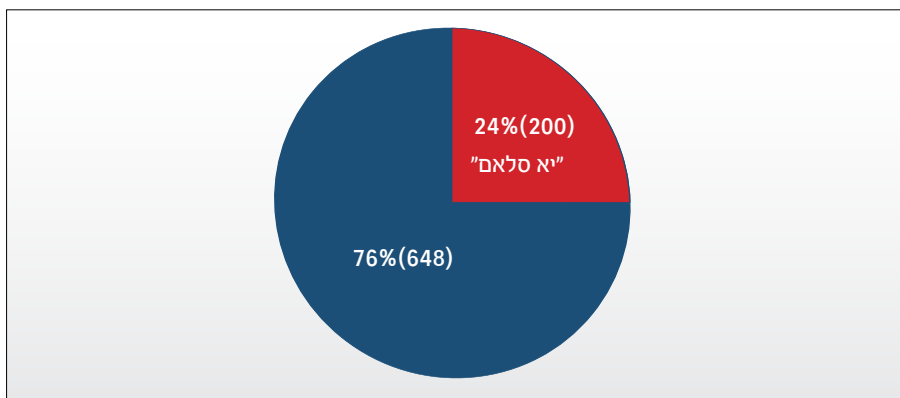
114 לאחר הפיכת התכנית "יא סלאם" לתכנית חובה בכל בתי הספר במחוז הצפון בשנת 2010, חלק ניכר מבתי הספר הממלכתיים-דתיים הפסיקו ללמד את התכנית בתמיכת המחמ"ד (מנהל החינוך הממלכתי-דתי) שהנחה להימנע משילוב מורות ערביות בבתי הספר העבריים. לפיכך ירד מספר בתי הספר בתכנית באותה עת מ-200 ל-187, כמצוין. שישה בתי ספר ממלכתיים-דתיים במחוז הצפון ממשיכים ללמד ערבית בתכנית אף לאחר הנחיית המחמ"ד.

115 רבים מהם זכו זה כבר לקביעות במקום עבודתם.

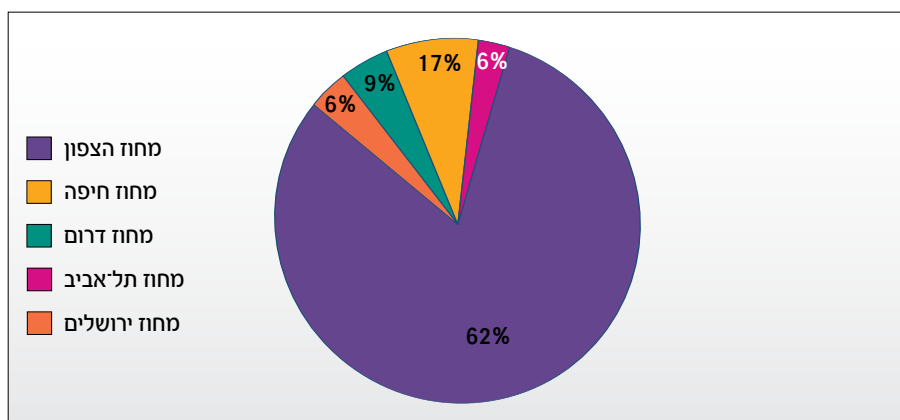
116 ראו תרשים מס' 3 בעמוד 50; לעניין השתלבות המורות הערביות בבתי הספר העבריים ראו פרק ז' לעיל (תכנית הלימודים "יא סלאם": מחקר הערכה). חלק מן המורים הערבים ששובצו ללמד בחטיבות ביניים ובבתי ספר תיכוניים הם מורי "יא סלאם" עצמם, אשר שובצו לאחר מכן גם בחטיבות העליונות.

התכנית בשילוב המורים הערבים בבתי הספר. בבתי הספר היסודיים קיבלו מורי התכנית "יא סלאם" תפקידים נוספים לרבות הוראת מקצועות נוספים.¹¹⁷

תרשים 7 • בתי הספר שבהם נלמדת התכנית "יא סלאם" מתוך כלל בתי הספר הממלכתיים

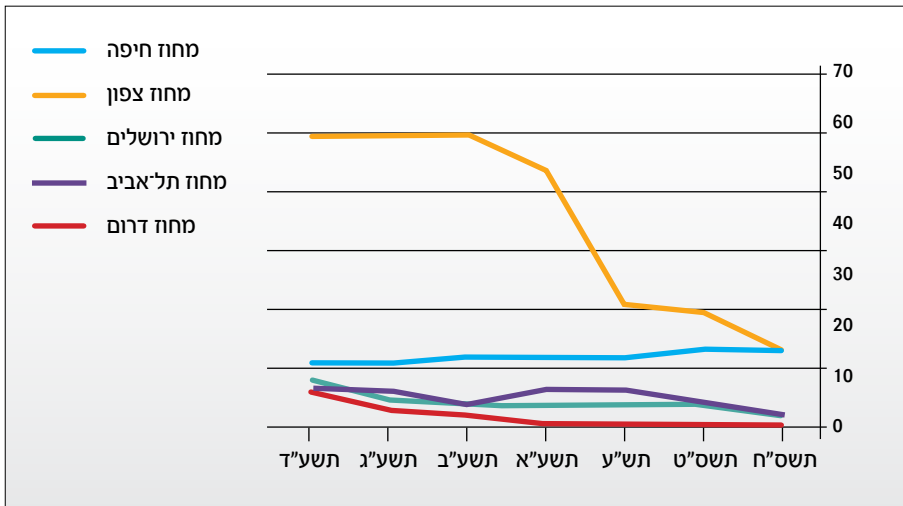

תרשים 8 • בתי הספר שבהם נלמדת התכנית "יא סלאם" (תשע"ד), לפי המחוזות של משרד החינוך

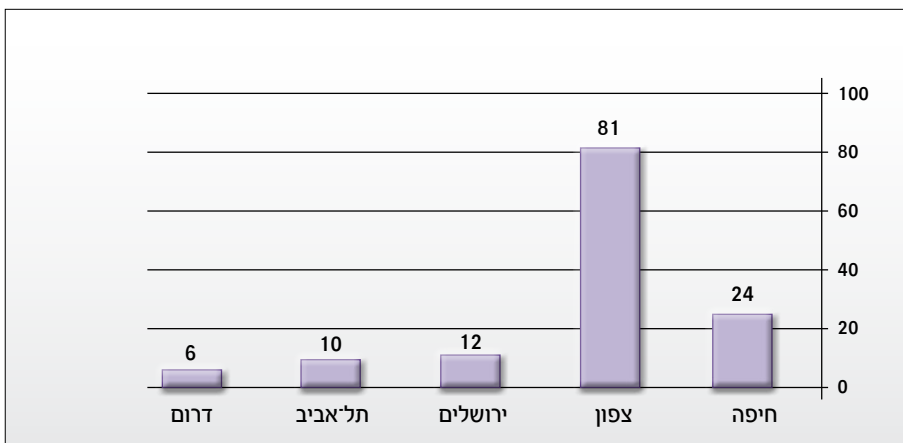

117 עם זאת, רבים ממורי התכנית מלמדים ערבית בשניים ואף בשלושה בתי ספר שונים, ולכן הם מוגבלים בהיקף התפקידים ובשעות הנוספות שביכולתם ליטול על עצמם בכל בית ספר.

**תרשים 9 • שילוב מורות ומורים ערבים ב"יא סלאם" (בתי ספר יסודיים)
לפי מחוזות: תשס"ח-תשע"ד (2008-2014)**

**תרשים 10 • סך כל המורים הערבים לערבית בשנת הלימודים תשע"ד
(יסודי, חטיבת ביניים ותיכון) במחוזות שבהם נלמדת התכנית "יא סלאם"**

ביוני 2013 הכריז שר החינוך, הרב שי פירון, על יישום תכנית חמש-שנתית לשילוב 500 מורים ערבים בבתי הספר העבריים במקצועות הליבה – מדעים, מתמטיקה ואנגלית, נוסף על הערבית. ההצלחה המוכחת של שילובם של מאה מורות ומורים ערבים בבתי ספר יסודיים עבריים מאז שנת 2005 בתכנית "יא סלאם" וכן שילוב מצומצם יותר בתכנית "בואו נדבר" מבית מכון מרחבים תרמו תרומה ניכרת להחלטה זו, והיא מיושמת כבר בשנת הלימודים תשע"ד. תרמו להחלטה גם שיקולי תעסוקה (אבטלה גבוהה בקרב מורות ערביות ומנגד מחסור במורים איכותיים בבתי הספר העבריים) וכוונה לקדם את החינוך לחיים משותפים.

תכנית "מפגשי יא סלאם" יושמה בשנת הלימודים תשע"ג (2012-2013) ב-60 בתי ספר עבריים וערביים בעיר חיפה ובמחוז הצפון, בשיתוף פעולה של יוזמות קרן אברהם עם משרד החינוך (המטה לחינוך אזרחי והנהלות המחוזות) ועם העיריות, והיא מוסיפה להתקיים בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) בעשרות בתי ספר. ביוני 2013 הכריז שר החינוך פירון בצעד יוצא דופן על הקצאת תקציב ממשרד החינוך (2.5 מיליון ש"ח בשנת תשע"ד) למפגשי תלמידים יהודים וערבים במערכת החינוך והדגיש את חשיבותם של המפגשים בחינוך לחיים משותפים בפני ועדת החינוך של הכנסת ובתקשורת.¹¹⁸

פעילויות העשרה בתרבות העברית נערכו בשנת הלימודים תשע"ג (2012-2013) ב-60 בתי ספר ערביים במחוז חיפה ובמחוז הצפון של משרד החינוך בשיתוף הפיקוח הכולל של המגזר הערבי והנהלת המחוזות, והן מוסיפות להיערך בשנת תשע"ד (2013-2014) בכל בתי הספר הערביים המשתתפים בתכנית "מפגשי יא סלאם".

2 | אתגרים לעתיד

יישום התכנית "יא סלאם" ואימוצה על ידי משרד החינוך, יחד עם ממצאי מחקר ההערכה המקיף של מכון הנרייטה סאלד שהובאו לעיל בתמצית, מעידים כי התכנית מגשימה את מטרותיה במידה ראויה לציון. יישומן הנרחב של תכנית "מפגשי יא סלאם" ושל פעילויות ההעשרה בתרבות הערבית לתלמידים יהודים ובתרבות העברית לתלמידים ערבים במסגרת מיזם "השפה כגשר תרבותי" זה ארבע שנים משלימים את הצלחת המודל לחינוך לחיים משותפים שמדגימה עמותת יוזמות קרן אברהם.

להלן האתגרים העיקריים העומדים בפני מחלקת החינוך של יוזמות קרן אברהם בשילוב המודל במדיניות שמיישם משרד החינוך בכלל המערכת:

118 "שר החינוך יחייב מפגשי תלמידים יהודים-ערבים", מעריב NRG, 26 ביוני 2013. תגובתה של עמותת יוזמות קרן אברהם מוזכרת בכתבה, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/484/446.html>.

א. הרחבת יישום התכנית "יא סלאם" במחוזות הקיימים והמשך מיסודה

לאחר שמשרד החינוך אימץ את התכנית ולימודי הערבית נקבעו כלימודי חובה בכל מחוז הצפון ובעיר חיפה,¹¹⁹ יש לחתור ליישומה ביתר בתי הספר היסודיים במחוז חיפה ובמחוזות האחרים שבהם היא נלמדת כיום רק בחלק מבתי הספר – ירושלים, תל-אביב והדרום. יש לפעול לקידום החלטה של מטה משרד החינוך לקבוע תקנה לתקציב מוגדר להוראת הערבית בחינוך היסודי, שתאפשר להקצות את שעות ההוראה לכלל המערכת (לרבות "שעות עידוד") ואת ימי ההדרכה הנדרשים.¹²⁰ זאת במקום המצב השורר כיום, שבו הנהלות המחוזות ובתי הספר נושאים ברוב המעמסה התקציבית, ללא הצהרה ברורה מטעם מטה המשרד וללא תקצוב מערכת.¹²¹

ב. קביעת חובת לימוד הערבית בבתי הספר היסודיים וקידום לימודי הערבית בכלל

ראוי להמשיך לחתור להפיכת לימודי הערבית בבתי הספר היסודיים ללימודי חובה בכל הארץ ואף להתחיל ללמוד את השפה בכיתות הנמוכות בהם. הצלחת התכנית "יא סלאם" בכ-200 בתי ספר יסודיים ברחבי הארץ,¹²² ממצאי המחקר של מכון סאלד להערכת התכנית¹²³ המעידים על הצלחה בהשגת היעדים הן בתחום הידע והן בתחום העמדות, שביעות הרצון הרבה בקרב מנהלי בתי הספר ומשרד החינוך – כל אלה תומכים בהחלת חובה כזו.

בה בעת יש להמשיך ולשפר את הגישור הפדגוגי בין לימודי הערבית בבית הספר היסודי לבין תכנית הלימודים בערבית בחטיבת הביניים לשם יצירת רצף בהוראת השפה והתרבות הערבית. רצף חינוכי, לצד הגברת המוטיבציה בעקבות הוראת "ערבית תקשורתית" בתכנית חווייתית דוגמת "יא סלאם" בבית הספר היסודי – הן בקרב התלמידים והן בקרב מנהלים ומורים, כפי שמוכיח מחקר ההערכה המקיף של מכון סאלד – יוכלו לסייע בהגברת האכיפה של לימודי ערבית (חובה) בכיתות ז'-ו', כמתחייב על פי חוזר מנכ"ל משרד החינוך זה שנים.¹²⁴ יש בכך אף

119 בשנת הלימודים תשע"ד נלמדת התכנית בכ-200 בתי ספר יסודיים ברחבי הארץ, שהם כרבע מבתי הספר הממלכתיים בישראל.

120 בדומה למצב בנוגע להוראת הערבית בחטיבות הביניים.

121 כאמור, בשנת 2010 הצהיר מנכ"ל משרד החינוך, ד"ר שמשון שושני, כי הוראת הערבית בתכנית "יא סלאם" תחול בכל בתי הספר היסודיים העבריים במחוז הצפון וכי לפי היישום תיבחן הרחבה במחוזות נוספים. שושני אף הקצה את השעות הדרושות לשנת הלימודים תשע"א, אך לא יוחדה לכך תקנה תקציבית לטווח ארוך וכעבור שנה עברה רוב המעמסה התקציבית (שעות הוראה) לכתפי הנהלות המחוזות.

122 ראוי לציין גם את התכנית "בואו נדבר" להוראת הערבית תקשורתית מבית מכון מרחבים הנלמדת בכיתות ד'-ו' ב-37 בתי ספר יסודיים במחוז המרכז של משרד החינוך.

123 ראו פרק ז' (תכנית הלימודים "יא סלאם": מחקר הערכה).

124 על פי עדות הפיקוח על הוראת הערבית במחוזות, ברוב האזורים שבהם יושמה התכנית "יא סלאם" בבתי הספר היסודיים התחזקה הוראת הערבית גם בחטיבות הביניים. זאת ועוד, שתי חטיבות ביניים שבהן החלו ללמד ערבית רק בכיתה ח', למרות החובה כאמור, החלו ללמד ערבית בכיתה ז' בעקבות הגעת בוגרי "יא סלאם" – ליצירת רצף לימודי.

לקדם את השאיפה המוצהרת של הפיקוח על הוראת הערבית והאסלאם במשרד החינוך: חובת בחינת בגרות בערבית ברמה של יחידת לימוד אחת לפחות בבתי הספר התיכוניים.

ג. הוראת הערבית בבתי הספר הממלכתיים-דתיים

למרות החלתה של חובת לימוד הערבית בכיתות ה'-ו' במחוז הצפון באופן רשמי בשנת 2010 על כל בתי הספר, ממלכתיים וממלכתיים-דתיים כאחד, למעלה משני שלישים של בתי הספר הממלכתיים-דתיים הפסיקו ללמד ערבית בתקופה שחלפה מאז. הגורם לכך בראש ובראשונה הוא הנחיה של מנהל החינוך הממלכתי-דתי (מחמ"ד) במשרד החינוך, שהועברה להנהלות בתי הספר וקראה לא לשלב מורה ערבייה בבית הספר כמתחייב מהתכנית. לכך הצטרפו גורמים כגון עומס במערכת השעות, הסתייגות מעצם לימוד ערבית ועוד.¹²⁵

יש למצוא את הדרך לקדם את לימודי הערבית בבתי הספר הממלכתיים-דתיים במחוז, בשיתוף מנהלת מחוז הצפון של משרד החינוך, מנהל החינוך הדתי והפיקוח על הוראת הערבית, על פי החלטת הנהלת המחוז. כמו כן ראוי להמשיך לפעול, יחד עם השותפים במשרד החינוך, לקידום הוראת הערבית בחינוך הממלכתי-דתי באופן כללי, לרבות חטיבות הביניים ובתי הספר התיכוניים ברחבי הארץ. ניתן לרתום למאמץ אנשים בעלי שם בתחום זה באקדמיה ובחינוך ואף נבחר ציבור, המזוהים עם הזרם הממלכתי-דתי והתומכים בהרחבת הוראת הערבית.

ד. הרחבת השילוב הבין-מזרי של מורים בבתי הספר

יש לפעול לשילוב מורים ערבים נוספים בבתי ספר עבריים, יסודיים ועל-יסודיים. יש לעודד את שילובם בהוראת הערבית אך ראוי לקדם את שילובם גם במקצועות נוספים – ודאי במקצועות שבהם ניכר מחסור במורים איכותיים.¹²⁶ בה בעת יש לעודד שילוב מורים יהודים בחינוך הערבי. שילוב בין-מזרי של מורים יהודים וערבים במערכת החינוך הוא מרכיב חשוב בכל תכנית מערכתית לקידום חיים משותפים, כפי שהודגש גם בדו"ח סלומון-עיסאוי.¹²⁷ הכרזת שר החינוך, שי פירון, על תכנית החומש לשילוב 500 מורים ערבים בבתי ספר עבריים ברחבי הארץ היא צעד חשוב

125 ראוי לציין ששיעור בתי הספר הממלכתיים-דתיים המלמדים כעת ערבית בתכנית במחוז הצפון (שמונה מתוך כ-30) דומה לשיעור חטיבות הביניים בחינוך הממלכתי-דתי בישראל המקיימות את חובת הוראת הערבית התקנית בכיתות ז'-י' המעוגנת בחוזר המנכ"ל משנת 1995, העומד על 25% בקירוב. בדומה למצב בחינוך הממלכתי הכללי, גם בחטיבות הביניים בחינוך הממלכתי-דתי שבהן נלמדת ערבית, היא נלמדת שנתיים או שלוש ולא ארבע שנים, כמתחייב בחוזר מנכ"ל המשרד.

126 מקצועות כגון אנגלית, מדעים, מתמטיקה ומקצועות נוספים; פרט לתועלת שבכך בקידום חיים משותפים וכפתרון מסוים למחסור במורים איכותיים בחינוך היהודי, יש בכך גם לסייע בפתרון בעיית האבטלה בקרב מורות ומורים ערבים. לפי רוב ההערכות, כ-12 אלף מורות ומורים ערבים אינם מועסקים. לעניין זה ראו גם "תנאים על השתלבות מורים ערבים במערכת החינוך", הכנסת: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, ירושלים, 5 בדצמבר 2012.

127 סלומון ועיסאוי (הערה 17 לעיל), עמ' 27, 38.

בכיוון הנכון. יש לקוות כי משרד החינוך ישקיע בתמיכה במורים הערבים המשתלבים בבתי הספר העבריים ובהכשרתם, בהסתמך על הניסיון הרב שנצבר בשילוב המורים בתכנית "יא סלאם".

ה. מיסוד התכנית "מפגשי יא סלאם" וההעשרה בתרבות העברית בבתי הספר הערביים

שתי התכניות, "יא סלאם" ו"מפגשי יא סלאם", פועלות בהצלחה זה שנים בשיתוף משרד החינוך, ועתה יש לפעול להרחבת היקפן ולמיסודן במחוז חיפה ובמחוז הצפון במקביל להחלת התכנית "יא סלאם" בבתי הספר העבריים. ראוי לשפר ולהתאים את התכנים על פי הניסיון הנצבר ועל פי המשובים שהתקבלו ולחתור למעורבות גדולה יותר של משרד החינוך ושל הרשויות המקומיות ביישום התכניות ובתקצובן. יש לשאוף להפעיל את התכניות בהדרגה באזורים נוספים בארץ על פי יעדי המשרד. קיום עקיב של מפגשים בין צוותי הוראה יהודים וערבים ובין תלמידים יהודים וערבים ומתן הכשרה מתאימה למורים במהלך כמה שנים יוכלו לקדם חינוך לחיים משותפים ומפגשים חינוכיים בבתי הספר העבריים והערביים בטווח הארוך, באופן שהם יוכלו לקיימם באופן עצמאי ולאורך זמן אף ללא מעורבותן של עמותות.

ראוי לקדם מהלכים גם לשיפור הוראת העברית בבתי הספר העבריים, שהרי מוסכם על רבים שנדרשים בה רענון והתאמה לצורכי השעה. יש לקדם תכניות חדשניות, חווייתיות ומאתגרות להוראת העברית, שתקדמנה את השיח בעלפה ותסייענה לתלמידים להתוודע לתרבות של בני גילם היהודים, בדומה לתכנית "יא סלאם" להוראת הערבית בבתי הספר העבריים. יש ללוות את המהלך בשילוב מורים יהודים בבתי הספר העבריים.

ו. אימוץ המודל החינוכי והרחבתו

במבט לעתיד, עמותת יוזמות קרן אברהם שואפת לאימוץ נרחב של מודל החינוך לחיים משותפים על ידי משרד החינוך, השותף כעת ליישום החלקי. שילוב הוראה נכונה ומתמשכת של השפה והתרבות הערבית בבתי הספר העבריים והוראת השפה והתרבות הערבית בבתי הספר העבריים, התוודעות לתרבות היום-יום של הצד השני בדרך חווייתית ומפגשים סדירים בין התלמידים והמורים הערבים והיהודים, משרטטים דגם בריישוב לחינוך לחיים משותפים במערכת החינוך. חינוך אזרחי זה הכרחי בחברה הישראלית השסועה, ודאי במערכת החינוך המורכבת מזרמי חינוך נפרדים. על משרד החינוך והרשויות המקומיות (ודאי ביישובים מעורבים וביישובים ערביים ויהודיים באזורים מעורבים) למצוא את הדרך לקדם מודל אינטגרטיבי שיתמוך בחיים משותפים ויחנך את בני דור העתיד לקדמם.

Conclusion

This publication tells the story of the educational model “Language as a Cultural Bridge,” which over the past decade has been the principal component in the activities of the Abraham Fund Initiatives to promote coexistence education for Jews and Arabs. This publication is intended for use by various audiences: some sections seek to persuade decision makers of the importance of coexistence education, its benefits, and the feasibility of its implementation. Other chapters are intended for professional educators and pedagogues interested in studying the model in detail or learning from the process of its institutionalization in the education system. All those involved in coexistence education in Israel, as well as Arabic language instructors, may find the publication useful. Whatever your purpose in reading this publication, we hope you find it beneficial.

relative to the comparison group. The integration of Arab teachers in the program was successful both from the perspective of the teachers themselves and according to the principals. In general, a high level of satisfaction with the curriculum was evident among all those involved – principals, students, and teachers. The empirical results of the study thus indicate that the curriculum was successful and made a contribution both in the academic acquisition of Arabic language and in the area of values education.

The implementation and partial adoption of Ya Salam by the Ministry of Education, together with the findings of the comprehensive evaluation study undertaken by the Henrietta Szold Institute, as presented above in brief, confirm that the curriculum has reached its goals to a remarkable degree. The broad-based implementation of the Ya Salam curriculum, together with the Encounters program and the Hebrew culture enrichment activities for Arab students over the past four years, demonstrates that “Language as a Cultural Bridge”, of the Abraham Fund Initiatives is a successful model for coexistence education.

Challenges for the future

The final section of the publication examines future challenges in the field of coexistence education. The section provides a detailed mapping of the areas in which the Abraham Fund Initiatives intends to continue its activities:

- A) Expanding the implementation of Ya Salam in the current districts and enhancing its institutionalization;
- B) Promoting compulsory Arabic studies in elementary schools and Arabic studies in general;
- C) Expanding the teaching of Arabic in state-religious schools;
- D) Expanding the integration of Arab and Jewish teachers in the other’s schools;
- E) Institutionalizing the Ya Salam Encounters program and enrichment activities in Hebrew culture for Arab schools;
- F) Adopting and expanding the educational model: the Abraham Fund Initiatives seeks to encourage the broad-based adoption of this model for coexistence education by the Ministry of Education, which is currently implementing it to a limited extent only.

- Over a two-year period (from the beginning of the fifth grade through the end of the sixth grade), the comparison group showed a sharp and statistically significant deterioration in all six parameters examined: interest in language and culture; perception of the benefit of studying Arabic; discomfort toward the Arabic language; positive attitudes toward Arabs; negative attitudes toward Arabs; willingness to engage in contact with Arabs. By contrast, in the experimental group (Ya Salam students) no significant difference was found in attitudes toward Arabs during the two year course of the program. Thus the curriculum managed to prevent deterioration in attitudes during the research period.
- On completing the curriculum, it was found that the graduates are less likely than the students in the comparison group to attribute stereotypical biased traits to Arabs. More students in the experimental group perceived both Jews and Arabs as hardworking, arrogant, cheats, or insolent, relative to the evaluations of the students in the comparison group.
- In open feedback, when asked about the impact of the curriculum, the following were some of the comments made by students completing the curriculum: "I learned that Arabs and Jews can live together and we are all equal;" "I understand them now. I've also realized that Arabs aren't that different from Jews;" "After Ya Salam, I have more respect for the Arabic language."
- It was found that many of the attitudes of the program graduates concerning Arabs (seventh-grade students, one year after completing the curriculum) are more positive than those of the comparison group.
- It was also found that one-third of the principals stated that their own view of Arab society had improved following the curriculum to a great or a very great extent.

The study shows that the Ya Salam curriculum, which is now being implemented by the Ministry of Education, including the employment of teachers from the Arab sector to teach Arabic and Arab culture in fifth and sixth grade classes in Hebrew schools, has successfully provided students with conversational skills and provided a solid foundation in Arabic that is also useful in their studies of Modern Standard Arabic. These skills were also reflected in improved achievements at the end of the seventh grade. In addition, the curriculum prevented the deterioration in the students' attitudes toward Arabs in Israel and a significant reduction in stereotypical perceptions of Arabs

2. **Inculcation of knowledge of Arabic and Arab culture:** The curriculum achieved its academic goals, both in terms of inculcating spoken Arabic and in providing an initial grounding in reading and writing Arabic. The results of the tests on completion of the curriculum show that its academic goals were met, particularly in conversational Arabic, familiarization with Arab culture and use of the common vocabulary shared by spoken and Modern Standard Arabic:
 - In the written tests, almost 40 percent of the examinees received intermediate or high scores; in the oral test, over 60 percent of the examinees received intermediate or high scores.
 - A correlation was found between the students' attitudes and their academic achievements: 16 percent of the variance in the students' grades in the written test can be explained by their attitudes. In other words, the fact that a student holds negative attitudes toward Arabs is related to low achievement. This highlights the importance of a curriculum such as Ya Salam, which combines familiarization with Arab culture with language studies in an experiential manner and through Arab teachers.
 - Seventh-grade students who are graduates of the curriculum achieved higher scores in MSA than the comparison group; the difference was statistically significant. Graduates of the program also were more likely than those in the comparison group to indicate an interest in continuing their Arabic studies.
 - A year after the end of the curriculum (at the end of the seventh grade), approximately one-third of the graduates of the curriculum stated that it had contributed to their academic achievements in Modern Standard Arabic in junior-high school to a great or very great extent, particularly in the acquisition of new vocabulary, reading and aural comprehension, and identification of Arabic letters. A similar assessment was given by the students' seventh-grade MSA teachers.
3. **Positive impact on attitudes toward Arabs:** The program managed to impede the negative impact of the anti-Arab attitudes prevalent in public discourse in Israel. In the comparison group, a statistically significant deterioration was shown in attitudes toward Arabs over two years (2010-2012). By contrast, no such change in attitudes was seen among the graduates of the curriculum:

conducted by the Szold Institute over a period of three years and assessed 75 principals in schools teaching the curriculum; 19 (Arab) Arabic teachers using the curriculum; some 1,000 elementary school students (approximately half of whom are studying the curriculum, while the other half constitute a comparison group); some 500 junior-high school students (approximately half of whom are graduates of the curriculum and half constitute a comparison group); and 16 (Jewish) Arabic teachers in junior-high schools. The study utilized attitude questionnaires, written and oral tests in spoken and Modern Standard Arabic (MSA), as well as personal interviews and feedback questionnaires. Research questions included: How did the Ya Salam curriculum and the Arab teachers integrate in the Hebrew schools? To what extent, at the conclusion of the program, at the end of sixth grade, did Ya Salam achieve its academic objectives? To what extent, if any, did Ya Salam influence the students' attitudes toward the Arabic language and Arab culture and toward Arabs in Israel? To what extent did Ya Salam effect the academic achievements of seventh-grade graduates of the curriculum in their study of MSA? To what extent, if any, did Ya Salam influence the attitudes of the graduates toward Arabic, Arab culture, and Arabs in Israel one year after its completion (i.e. at the end of the seventh grade)?

The findings of the study lead to three main conclusions:

1. **Successful integration of the program and Arab teachers:** the school principals expressed great satisfaction with the implementation of the Ya Salam curriculum and the integration of its teachers in their schools. The teachers in the program reported that they enjoyed a positive reception from the staff and students and that their own attitude toward Jewish society improved due to their work. Some teachers integrated further into other roles in the school in addition to teaching Arabic.
 - Approximately two-thirds of the principals feel that the Arab teachers integrated well or very well in the school, and 91 percent of the principals expressed satisfaction with the implementation of the curriculum in the school and recommended that it become a compulsory curriculum throughout Israel.
 - Almost all the teachers reported that the staff and children “accepted them” to a great or very great extent; 84 percent reported that following the program they have a better understanding of Jewish society and are interested in getting to know it better to a great or very great extent.

the school staff. The curriculum aims to provide the students with conversational Arabic and to familiarize them with contemporary Arab culture, as part of the effort to promote the coexistence of Jews and Arabs in Israel.

- 2) **Enrichment activities in contemporary Hebrew language and culture** are provided for fifth and sixth grade classes in Arab schools two or three times a year. The experiential activities are intended to provide Arab students with basic knowledge of the culture and everyday life of their Jewish peers, complementing the curriculum for teaching Hebrew in the Arab schools.
- 3) **Ya Salam Encounters program** is intended for Hebrew and Arabic elementary schools and involves fifth and sixth grade classes and their educational teams. The Arab students in these age groups study Hebrew and participate in enrichment activities in Hebrew culture, while the Jewish students study Arabic and Arab culture with an Arab teacher according to the Ya Salam curriculum (including participation in Arab cultural activities in their school).

A separate chapter is devoted in this publication to each of the components of the educational model “Language as a Cultural Bridge”. The chapters describe the background and development of each program, their goals and guiding pedagogical principles, and present the components and content of the curriculum. This description enables professional educators and pedagogues to use the cumulative experience that has been acquired both with regard to coexistence education and generally in the development and institutionalization of educational programs. With this goal in mind, the introductory chapter is devoted to a description of the development and institutionalization of the educational model “Language as a Cultural Bridge” in the official education system, with particular emphasis on the component of the Ya Salam curriculum for the study of Arabic language and Arab culture in Hebrew schools. Ya Salam is currently a compulsory curriculum at all Hebrew state schools in the Northern District and in the city of Haifa, and on a smaller scale in Jerusalem, Tel Aviv, Beersheva, Dimona and Meitar.

Comprehensive evaluation study of the Ya Salam curriculum

Much of this publication is devoted to the findings of the evaluation study of the Ya Salam curriculum for teaching Arabic and Arab culture in Hebrew schools. The evaluation was

vision, education for coexistence between Jews and Arabs should be a cornerstone of Israel's educational system, through all its stages and in all sections of society. This process should include in-depth and practical familiarity with the culture and language of the other side, including regular and ongoing meetings. This must be accompanied by educational commitment to accept the other and by the inculcation of the democratic values on which the State of Israel is founded. The educational model developed by the Abraham Fund Initiatives, as presented in detail in this publication, is based on these principles.

The "Language as a Cultural Bridge" initiative is an educational model based on three complementary educational programs for a specific target audience. These programs were developed gradually on the basis of cumulative professional knowledge, both academic and practical. The Abraham Fund Initiatives implements these programs in the education system with the cooperation of the Ministry of Education and local governing authorities. The purpose of this activity is to promote the implementation of a determined educational policy for Jewish-Arab coexistence. The implementation of the programs is intended to enable the Abraham Fund's partners to examine the model and evaluate its quality and impact, as well as to gauge the feasibility of implementing the model in the education system on a large scale. The programs have been implemented on a relatively large scale so that it is possible to estimate the financial and human resources needed for their operation throughout the system and to examine their impact and success by means of a comprehensive and professional evaluation. In addition to implementing the educational programs in cooperation with the Ministry of Education, the Abraham Fund is also working in various additional ways to promote coexistence education in the central education system. These activities include public relations and advocacy campaigns in conjunction with the actual activities – such as promoting the integration of Arab teachers in Hebrew schools, civic studies, etc.

The "Language as a Cultural Bridge" Initiative

The educational model includes three complementary programs all of which are intended for fifth- and sixth-grade students in Arab and Hebrew schools and for the educational staff who work with these students:

- 1) **Ya Salam curriculum** for teaching Arabic language and Arab culture is studied in the fifth and sixth grades twice a week and is taught by an Arab teacher who joins

Executive Summary

“Language as a Cultural Bridge”

This publication presents a detailed summary of the “Language as a Cultural Bridge” educational model, operated by the Abraham Fund Initiatives in its effort to promote coexistence education in Israel.

Education has been a primary focus of the Abraham Fund Initiatives since its establishment 25 years ago, which operates according to its belief that education constitutes a key influence on emerging trends in Israeli society. The education system is not only a mirror of Israeli society, but also the principal arena for changing attitudes and for promoting and prioritizing positive values on which society seeks to base itself.

In general, Jewish and Arab citizens of Israel live in segregated communities. Jewish and Arab children study in separate educational systems and many citizens are employed in workplaces where they do not meet members of the other group. This reality creates difficulties and challenges in the relations between Jews and Arabs in Israel and provides fertile ground for ignorance about the other and for hatred and racism. Indeed, relations between Jews and Arabs in Israel are characterized by a mutual perception of the other group as a threat. Over the past decade, and particularly since the events of October 2000, mutual anxieties have worsened, bringing a growing sense of alienation, documented in numerous public opinion polls of the Jewish and Arab populations.

In its educational activities, the Abraham Fund Initiatives is guided by a vision of an Israeli society that is multicultural and egalitarian, in which Arab and Jewish citizens live interwoven lives from a young age, and in which the official languages of the land – Hebrew and Arabic – are studied, spoken and accepted as visible manifestations of the cultures and populations they represent. According to the Abraham Fund Initiatives

Coexistence education must include diverse activities. Studying the “other’s” language and culture is not sufficient to promote the ideas of equality and partnership. Accordingly, over the years, the Language as a Cultural Bridge initiative has developed complementary programs, such as the Ya Salam Encounters program implemented by the Abraham Fund Initiatives in recent years with the cooperation of the Ministry of Education. This initiative shows that ongoing encounters between Jewish and Arab students over a period of time provide an important complement to the study of the other group’s language and culture.

The Language as a Cultural Bridge initiative owes its success to many people. First and foremost – to the developers of the Ya Salam curriculum, Ella Velstra and Elias Fallah Elias, two of the most outstanding experts in Israel in the field of Arabic teaching; to the Ministry of Education’s supervisors and instructors of Arabic instruction, who have been partners in developing the program over the years and in implementing it in schools; to the Ma’arag association, our partner in developing and implementing the Ya Salam Encounters program; and to the initiative’s steering committee, headed by Mr. Doron Shochet, which has made a valuable contribution to guiding the successful course of the project and to its institutionalization. Our most profound thanks are reserved for the education team of the Abraham Fund Initiatives, headed by Dadi Komem (the author of this publication), who has been deeply engaged in developing, implementing, and institutionalizing the Abraham Fund Initiatives educational programs.

This publication seeks to present decision makers in the educational field with a comprehensive model of education for common life and it includes findings confirming the inherent benefit of the curriculum. We hope that this publication will help to strengthen this educational field and to expand the teaching of Arabic and Arab culture throughout the Israeli education system.

Mohammad Darawshe

Amnon Be'eri-Sulitzeanu

Co-Executive Directors, The Abraham Fund Initiatives

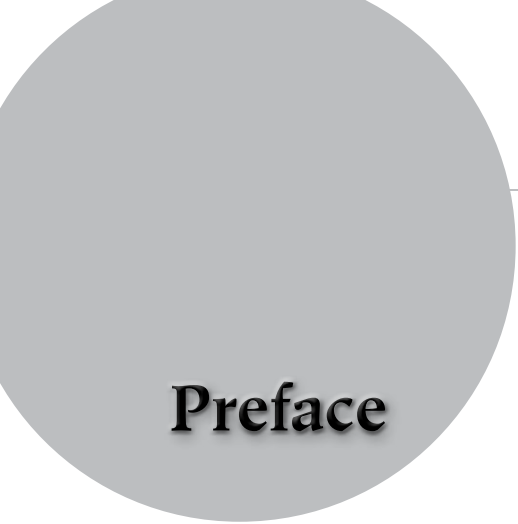
goals guided the development process: The first was to test our hypothesis that it is possible to teach Arabic more effectively as compared to the curricula available at the time, and to do so in a manner that would attract expanding circles of students to desire the continuation of their Arabic language studies. The second, no less important goal was to examine the impact of the curriculum on the students' attitudes toward the Arabic language and the Arab citizens of Israel. Our assumption was that a curriculum increasing the students' appreciation of Arabic and Arab culture would also improve their opinion of those who speak it, and in return they would therefore be more responsive to the idea of coexistence based on equality and civil partnership.

The curriculum's implementation expanded rapidly after its inauguration. After five years, Ya Salam was already being used in some 200 schools throughout Israel. The various districts of the Ministry of Education, as well as the Ministry's Arabic and Islamic studies supervising body, headed by Dr. Shlomo Alon and later Sigalit Shoshan, enabled the curriculum to flourish and highlighted its potential.

Two evaluation studies accompanied the Ya Salam curriculum from its early stage. The first, conducted in 2006-2007 by Dr. Maya Meltzer-Geva and Baker Awawdi, examined the pilot version of the curriculum. The findings suggested that we were heading in the right direction and helped shape the final format of the curriculum. The second study, conducted by Orit Bendes-Yaacov and her team from the Henrietta Szold Institute, began in 2010, and its findings are presented in detail in this publication.

In overall terms, the research findings clearly show that the curriculum achieves its two main goals. It is effective in teaching Arabic and in making the subject appealing to the students, and it moderates stereotypes and negative attitudes toward Arab citizens. The research also shows that studying the Ya Salam curriculum makes a significant contribution to later studies of Modern Standard Arabic in junior-high schools.

It should be noted that the Ya Salam curriculum is not the only curriculum for teaching Arabic to elementary school students in the Hebrew education system, and the Abraham Fund Initiatives is not the only organization involved in coexistence education. Other organizations run similar curricula, such as the "Let's Talk" curriculum developed by the Merchavim Institute. These curricula share a similar goal: to institutionalize Arabic language studies as a key component in coexistence education in the Israeli education system.

Preface

In the second half of the 2004-2005 school year, after six months of intense development work, the pilot program of the Ya Salam curriculum was introduced in eight Hebrew elementary schools throughout Israel; five in Haifa and three in Carmiel.

This was no ordinary curriculum. For the first time in many years, Arab teachers stood in front of Jewish 5th and 6th grade students and taught them spoken Arabic as proud ambassadors of the rich Arab culture. This was not a program meant to instruct the “literary” language, nor to teach “about Arabs,” but rather it’s the instruction of a contemporary, vibrant language and culture, to be followed by familiarization with a new alphabet, allowing the first steps toward reading and writing.

It was no coincidence that the curriculum was launched in Haifa and Carmiel. Haifa’s Mayor, Yona Yahav, had already declared his ambition of transforming Haifa into a model mixed Arab-Jewish city. While serving as a Member of Knesset he strove to promote the teaching of Arabic, showing his commitment to the cause even before we began the initiative. Carmiel Mayor Adi Eldar, who also served at the time as chairperson of the Union of Local Authorities in Israel, had also reached the conclusion that as the largest region of Israel with a mixed Arab-Jewish population, knowledge of Arabic and Arab culture would help improve the relations between the inhabitants of Carmiel and the residents of the neighboring Arab communities. With the support of the district directors of the Ministry of Education at the time – the late David Wasserman in the North and Aharon Zveida in Haifa – and with the blessing of then-Education Minister Limor Livnat, the two local leaders realized that they were embarking on a pilot program whose success had the potential to change the perception of Arabic-language teaching in Israel.

The development of the Ya Salam curriculum forms an integral aspect of the efforts by the Abraham Fund Initiatives to promote Arab-Jewish coexistence education. Two

יוזמות קרן אברהם
مبادرات صندوق إبراهيم

The Abraham Fund Initiatives

Language as a Cultural Bridge "Ya Salam"

A Model for Coexistence Education

Dadi Komem

Director of Education Department
The Abraham Fund Initiatives

October 2013

ת"מ האלף השני

"סאקס או" השפה כמשרת תרבות

עמותת יוזמות קרן אברהם פועלת זה שנים לקידום החינוך לחיים משותפים במערכת החינוך בישראל. הצורך בגיבוש מדיניות ברורה ועקיבה של משרד החינוך בתחום זה נעשה חיוני ודחוף ביתר שאת לנוכח התגברות גילויי הגזענות ושנאת האחר בקרב ילדים ובני נוער, כפי שמעידים מורים, מנהלי בתי ספר ואף סקרי דעת קהל שפורסמו בכלי התקשורת. אנו סבורים כי חינוך לחיים משותפים של יהודים וערבים במדינה ראוי שיבוא לידי ביטוי לרוחב המערכת, קרי במקצועות הלימוד השונים ובפעולות חינוכיות ממוקדות כחלק מן החינוך ערכי. עמדתנו זו נתמכת במחקרים אקדמיים ובדו"חות שהגישו במרוצת השנים ועדות מקצועיות שהתבקשו על ידי משרד החינוך להמליץ על מדיניות בנושא זה.

פרסום זה מציג את המודל החינוכי שמציעה עמותת יוזמות קרן אברהם ומתמקד במיזם "השפה כגשר תרבותי" שהיא מפעילה בשיתוף משרד החינוך. המיזם כולל שלוש תכניות עיקריות המיועדות לבתי ספר יסודיים: התכנית "יא סלאם" להוראת השפה והתרבות הערבית לתלמידים יהודים; פעילויות העשרה בשפה ובתרבות עברית לתלמידים ערבים; תכנית "מפגשי יא סלאם" שבמסגרתה נערכים מפגשים מובנים בין תלמידים ובין מורים משני המגזרים. הפרסום גם מתאר את התפתחות המיזם, את שיתוף הפעולה עם משרד החינוך ואת האתגרים לעתיד. כמו כן מובאים בו ממצאי מחקר ההערכה לתכנית "יא סלאם".

הפרסום נועד לשמש כלי בידי מקבלי ההחלטות ובידי אנשי חינוך בתחום החינוך לחיים משותפים והוראת השפה הערבית. אנו מקווים שהשימוש בו יקדם שני תחומים חשובים אלה.

نموذج التربية للحياة المشتركة

מודל חינוך לחיים משותפים